

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

فصلنامه آینده‌پژوهی راهبردی

دانشگاه عالی دفاع ملی

سال دوم، شماره ۷، پاییز ۱۴۰۲

صاحب امتیاز: مرکز آینده‌پژوهی

مدیر مسئول: مهدی احمدیان

سردبیر: اسماعیل احمدی مقدم

اعضای هیئت تحریریه:	
ناصر پورصادق	استاد گروه مدیریت دولتی دانشگاه عالی دفاع ملی
قدیر نظامی‌پور	دانشیار گروه مدیریت راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی
علی اکبر عنابستانی	استاد گروه جغرافیای انسانی و آمایش، دانشگاه شهید بهشتی
غلامرضا بهروزی لک	استاد گروه مطالعات سیاسی دانشگاه باقر العلوم (علیه السلام)
سید جواد امینی	دانشیار پژوهشکده مدیریت دانشگاه عالی دفاع ملی
ابراهیم ایجابی	دانشیار گروه آینده‌پژوهی دانشگاه فرماندهی و ستاد ارتش
محسن اسلامی	دانشیار گروه روابط بین الملل دانشگاه تربیت مدرس
قدیر نصری	دانشیار گروه علوم سیاسی دانشگاه خوارزمی
محمدباقر بابایی طلاتپه	دانشیار دانشکده اقتصاد و مدیریت دانشگاه جامع امام حسین (علیه السلام)
مدیر اجرایی: محمدرضا بذرافشان	
ناظر ویراستار: دکتر سید مرتضی احمدی	
ویراستار و صفحه‌آرا: یاسر صارمی	

- ❖ آراء مندرج در فصلنامه لزوماً دیدگاه دانشگاه نیست.
- ❖ مسئولیت محتوای مقالات به عهده نویسندگان است.
- ❖ فصلنامه در رد یا قبول و نیز ویراستاری و تلخیص مقالات پذیرفته شده آزاد است.
- ❖ نقل مندرجات این فصلنامه با ذکر مأخذ بلامانع است.

قیمت: ۵۰۰۰۰۰ ریال

فهرست مج

عنوان

صفحه

- بازخوانی بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی در چارچوب مدل آینده‌نگاری راهبردی انجمن آینده‌پژوهان حرفه‌ای..... ۷
ابونذر سیفی گلستان، علی حائری‌کیا
- مرور نظام‌مند مطالعات مبتنی بر روش چشم‌اندازسازی در آینده‌پژوهی..... ۲۷
محمدرضا فرجی
- تصویرگری آینده تمدنی مبتنی بر رویکرد تفسیری جزئی‌نگر..... ۴۹
محمد اسکندری
- ارزیابی کیفی و محتوایی مقالات معطوف به آینده با موضوع «تحلیل پیران»؛ رویکرد مرور نظام‌مند..... ۶۵
محمدرضا انبیه‌مهر، معصومه هاشمی، نسیم هاشمی
- پیش‌ران‌های عملیات روانی در سازمان‌های نظامی؛ مورد مطالعه: ارتش جمهوری اسلامی ایران..... ۸۷
ابراهیم ایجابی، محسن کریمی
- نفوذ شناختی؛ مهار آینده‌پژوهانه..... ۱۰۷
مهدی مقدسی

Revisiting the Second Step Statement of the Islamic Revolution within the Framework of the Strategic Foresight Model of the Association of Professional Futurists

Abuzar Seifi Kalestan¹, Ali Haerikia²

Received: 18-05-2023

Accepted: 04-09-2023

Abstract

The Second Step Statement of the Islamic Revolution, as a strategic document of the Islamic Republic of Iran, encompasses numerous explicit and implicit themes that reflect the intellectual framework of His Eminence Ayatollah Khamenei, the Supreme Leader of the Islamic Revolution, particularly in terms of foresight and future-oriented thinking. This research aims to provide an adaptive-analogical analysis of the statement within the framework of well-established foresight models to achieve a deeper understanding, operational application of its strategic themes, and enhanced communication between professional futurists and the future-oriented layers of the Supreme Leader's vision embedded in the document. To identify the statement's strategic and foresight implications, the six-step strategic foresight model of the Association of Professional Futurists was employed. The content of the statement was analyzed using a content analysis method aligned with the six fundamental steps of the model: framing, scanning, forecasting, visioning, planning, and acting. Through adaptive content analysis, the study sought to extract and reinterpret the foresight-related themes and implications in the Second Step Statement based on the Hines-Bishop six-step strategic foresight model. By coding 267 categories identified in the statement's text, the analysis revealed 43 codes related to framing, 126 to scanning, 34 to forecasting, 27 to visioning, 12 to planning, and 25 to acting, each corresponding to the relevant categories and steps of the model.

Keywords: The second step statement of the Islamic Revolution, Strategic foresight, Futuristic implication, Futuristic thinking.

---

1. Researcher in Cognitive Sciences and Emerging Fields Department, Research Institute of Logistics, Technology and Emerging Fields, Supreme National Defense University, Tehran, Iran abouzar.seifi.k@sndu.ac.ir

2. Corresponding Author. PhD Student in Futures Studies, Faculty of Strategic Management, Supreme National Defense University, Tehran, Iran ali.hakia.fu@gmail.com

بازخوانی بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی

در چارچوب مدل آینده‌نگاری راهبردی انجمن آینده‌پژوهان حرفه‌ای

ابوذر سیفی کلستان^۱، علی حائری‌کیا^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳/۰۶/۱۴۰۲

تاریخ دریافت: ۲۸/۰۲/۱۴۰۲

چکیده

بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی به‌عنوان سند راهبردی نظام جمهوری اسلامی، حاوی مضامین آشکار و پنهان بسیاری است که نظام فکری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب اسلامی ایران (مدظله‌العالی) را در بعد آینده‌نگری و آینده‌اندیشی روایت می‌کند. از این رو در این پژوهش تلاش شده است تا با بازخوانی انطباقی-قیاسی سند در چارچوب مدل‌های شناخته‌شده در حوزه آینده‌پژوهی، بتوانیم به شناسایی و ادراک عمیق و کاربست عملیاتی مضامین راهبردی سند و ایجاد ارتباط بهتر آینده‌پژوهان حرفه‌ای کشور با لایه‌های آینده‌اندیشی معظم‌له در سند کمک کنیم. بر این اساس و با هدف شناسایی دلالت‌های آینده‌نگرانه و راهبردی موجود در متن بیانیه، مدل شش‌مرحله‌ای آینده‌نگاری راهبردی انجمن آینده‌پژوهان حرفه‌ای انتخاب گردید. محتوای سند با روش تحلیل محتوا و در چارچوب ۶ گام اساسی مدل «چارچوب‌بندی، پوشش، پیش‌بینی و چشم‌اندازسازی، برنامه‌ریزی و اقدام» مورد بررسی قرار گرفت. در این پژوهش تلاش شد تا با روش تحلیل محتوای انطباقی، مضامین و دلالت‌های آینده‌نگرانه موجود در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی براساس گام‌های مدل ۶ مرحله‌ای آینده‌نگاری راهبردی هاینز-بیشاپ، بازخوانی و استخراج شود. با کدگذاری براساس واحد تحلیل عبارات موجود، ۲۶۷ مقوله در متن بیانیه استخراج شد که در نتیجه ۴۳ کد چارچوب‌بندی، ۱۲۶ کد پوشش، ۳۴ کد پیش‌بینی، ۲۷ کد چشم‌اندازسازی، ۱۲ کد برنامه‌ریزی و ۲۵ کد به اقدام مرتبط با هریک از مقوله‌ها و گام‌های مورد نظر استخراج شد.

کلیدواژه‌ها: بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، آینده‌نگاری راهبردی، دلالت‌های آینده‌نگاری، آینده‌اندیشی.

۱. پژوهشگر گروه علوم شناختی و عرصه‌های نوپدید، پژوهشکده آماد، فناوری و عرصه‌های نوپدید، دانشگاه عالی

دفاع ملی، تهران، ایران abouzar.seifi.k@sndu.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری آینده‌پژوهی، دانشکده مدیریت راهبردی، دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

ali.hakia.fu@gmail.com

مقدمه

از منظر رهبر معظم انقلاب (مدظله‌العالی) آنچه اهمیت دارد و به‌عنوان نخستین توصیه در سرفصل‌های اساسی در بیانیه بدان اشاره شده است، توجه به امید و نگاه خوش‌بینانه به آینده است. توجه به آینده و آماده شدن برای دستیابی به آینده مرجع و مطلوب، از اساسی‌ترین تأکیدات ایشان است. بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی و روح حاکم بر این بیانیه نشان می‌دهد که ابعاد و تصویرپردازی از آینده انقلاب اسلامی، باتوجه‌به وضعیت گذشته و حال برای ساختن آینده است. سهیل عنایت‌الله برای روشن ساختن ماهیت حال با نیروی فشار حال، وزن گذشته و کشش آینده این نیروها را مبنایی برای دستیابی و شکل‌دهی به انتظارات، ایده‌ها و آرزوها مطرح می‌کند (اسلاتر و باوسی، ۱۹۹۵). با نگرش به مضامین و محتوای راهبردی بیانیه موصوف به‌عنوان منشور انقلاب اسلامی در نقطه عطف چهل‌سالگی و با وجود محورها و فرایندها و نکات پرمغز و با تفکر عمیق و ژرف‌اندیشی در آن، حقایق آن روشن‌تر می‌شود. بدیهی است که پرداختن به این حقایق از ابعاد مختلف، به‌عنوان یک نیاز در ساخت آینده ضروری است. از این‌رو تمرکز این پژوهش تلاش برای شناسایی مؤلفه‌های آینده‌نگاری راهبردی به‌کارگرفته‌شده در متن بیانیه و قیاس آن مدل آینده‌نگاری راهبردی توسط انجمن آینده‌پژوهان حرفه‌ای^۱ براساس ۶ گام یا مرحله اصلی شناسایی‌شده توسط هاینز و بیشاپ^۲ است. که در قالب گام‌های چارچوب‌بندی، پوشش، پیش‌بینی و چشم‌اندازسازی، برنامه‌ریزی و اقدام تشریح شده است. با استفاده از تحلیل محتوای بیانیه گام دوم انقلاب و بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای قیاسی، هدف اصلی این پژوهش این است که با تحلیل محتوای متن بیانیه گام دوم انقلاب براساس مؤلفه‌های آینده‌نگاری راهبردی به این سؤال اصلی پاسخ دهد که با تطبیق مؤلفه‌های موجود در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی و مؤلفه‌های مطرح‌شده در شش گام مدل آینده‌نگاری هاینز و بیشاپ، دلالت‌های آینده‌نگارانه در بیانیه گام دوم انقلاب چیست؟

مبانی نظری و پیشینه‌شناسی تحقیق

الف) پیشینه تحقیق

بررسی پیشینه تحقیقات انجام‌شده، نشان می‌دهد که تحلیل‌های متنوعی در زمینه محتوای بیانیه گام دوم انقلاب صورت گرفته که بخشی از این تحقیقات، رویکرد آینده‌نگارانه را مورد بررسی قرار داده‌اند که در زیر آورده شده است. نتایج به‌دست‌آمده از این تحقیقات، بیانگر وجود رویکرد

آینده‌نگاری و توجه به آینده در متن بیانیه گام دوم انقلاب است و ضمن شناسایی و استخراج پیشران‌ها و عوامل کلیدی و توجه به روندها و... به‌عنوان یک پروژه کلان آینده‌نگاری در حوزه آینده‌پژوهی معرفی شده است. به‌نحوی که از آن چشم‌انداز، سیاست‌های خرد و راهبردهای کلان برای ساخت آینده قابل تدوین و طراحی است.

جدول شماره ۱. بررسی سند بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی

در چارچوب مطالعات آینده‌پژوهی، آینده‌نگاری، سیاست‌گذاری و مدیریت راهبردی

ردیف	عنوان، نویسندگان، روش، سال پژوهش	هدف	نتایج
۱	طراحی مدل آینده‌نگاری راهبردی به‌منظور پیاده‌سازی بیانیه گام دوم انقلاب، مهدی قلی‌زاده، نعیمه ملاحسنی، علی اسماعیل‌پور، محمدرضا عرب بافرانی، مرور استنادی، مصاحبه، ۱۴۰۱	طراحی مدل آینده‌نگاری برای پیاده‌سازی و ارتباط بیانیه با اسناد برنامه‌ریزی در کشور	لازم است که موضوعات بیانیه به کلان‌روندها شکسته شود و سپس اسناد خرد مانند چشم‌انداز، راهبردهای کلان و سیاست‌ها تدوین شوند.
۲	بررسی مؤلفه‌های آینده‌پژوهانه گام دوم انقلاب اسلامی، ناصر چاوشی، توصیفی تحلیلی، ۱۳۹۸	جایگاه آموزه‌ها و مفاهیم آینده‌پژوهانه در گام دوم انقلاب	روندها ۵ مورد، رویداد ۴ مورد، تصویر ۱ مورد، کنش‌ها ۶ کنش، اقدام ۴ مورد، عامل کلیدی ۱۶ مورد، پیشران ۳ مورد و عدم قطعیت ۳ مورد شناسایی شد.
۴	تحلیل آینده‌نگارانه بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، غفاری هاشم‌زاده، نیکونهاد ایوب، آینده‌نگاری، ۱۳۹۹	شناسایی دلالت‌های آینده‌نگارانه بیانیه گام دوم	یافته‌های تحقیق براساس روش آینده‌نگارانه مارتالیزلی نشان می‌دهد که این بیانیه از ویژگی‌های یک سند راهبردی و گام‌های هفت‌گانه آن برخوردار بوده و حاوی ترسیم تصویری مطلوب و چشم‌انداز روشنی از آینده انقلاب اسلامی است.
۵	راهبردهای پیش‌رو در پساچهل سالگی انقلاب اسلامی (تبیین بیانیه گام دوم انقلاب)	بررسی و استخراج راهبردهای پیش‌روی جامعه ایران در آستانه چهل سالگی انقلاب	استخراج ۴ راهبرد به شرح: ۱. راهبرد «پشتن‌سازی انقلاب اسلامی ناظر بر قوت‌های داخلی و

ردیف	عنوان، نویسندگان، روش، سال پژوهش	هدف	نتایج
	اسلامی، نادری مهدی، پیرانی شهره، ۱۳۹۹	اسلامی براساس بیانیه گام دوم انقلاب	فرصت‌های بیرونی؛ ۲. راهبرد «صیانتی انقلاب اسلامی ناظر بر قوت‌های داخلی و تهدیدهای بیرونی»؛ ۳. راهبرد «رقابتی انقلاب اسلامی ناظر بر فرصت‌های بیرونی و ضعف‌های داخلی»؛ ۴. راهبرد «مقاومتی انقلاب اسلامی ناظر بر ضعف‌های داخلی و تهدیدهای بیرونی».
۶	دلالت‌های سیاست‌گذاری رسانه؛ مبتنی بر بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، کریمی مصطفی، نصرالهی کاسمانی اکبر، خیامی عبدالکریم	بررسی زمینه‌ها و خطوط سیاست‌گذاری رسانه	شناسایی و دسته‌بندی مضامین فراگیر سیاست‌گذاری رسانه در چهار گروه تعهد نگرشی، تعهد هنجاری، تعهد رفتاری و تعهد هیجانی. بر پایه این پژوهش، رسانه با متعهد دانستن خود به مفاد بیانیه و تأکید بر مضامینی همچون آرمان‌خواهی، ارزش‌مداری، تعالی‌جویی، خودباوری، عقلانیت، خلاقیت، هشیاری، امیدآفرینی، مطالبه و... و ملاحظه آن در سیاست‌ها و به‌دنبال آن راهبردها و برنامه‌ها در مسیر تحقق بیانیه قرار گرفته و باتوجه‌به کارکردهای متعدد و تأثیرات فراگیر خود، موجبات همسویی تمامی نیروهای اجتماعی را فراهم خواهد آورد. به‌ویژه آنکه در متن بیانیه به‌صراحت بر جایگاه کلیدی و نقش مؤثر رسانه تأکید شده است.
۷	طراحی مدل آینده‌نگاری راهبردی به‌منظور پیاده‌سازی	ارائه مدلی برای مرتبط‌سازی بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی	استحصال مدل نهایی براساس بیانیه گام دوم و استخراج رویکردهای

ردیف	عنوان، نویسندگان، روش، سال پژوهش	هدف	نتایج
	بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، قلی‌زاده زاوشی مهدی، ملاحسنی نعیمه، اسماعیل پورعلی، عرب بافرانی محمدرضا	به اسناد برنامه‌های کشور و ایجاد زمینه پیاده‌سازی	کلان آینده‌پژوهانه و سپس چارچوب‌های شناختی - هنجاری گام دوم انقلاب به‌منظور بازنویسی الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت و چشم‌اندازهای کلان و ملی (یا بخشی) براساس این سند و تدوین در افق‌های زمانی کمتر از ۴۰ سال

باتوجه به پژوهش‌های قبلی صورت‌پذیرفته، تلاش محققان در زمینه استخراج مدل آینده‌نگاری راهبردی و بررسی جایگاه مفاهیم آینده‌پژوهی و استخراج دلالت‌های آینده‌نگرانه مدل «مارتا لیزیلی» بیانیه گام دوم انقلاب بوده است که در پژوهش صورت‌گرفته در بند ۳، بیانیه گام دوم انقلاب را به‌عنوان یک پروژه آینده‌نگاری راهبردی معرفی می‌کنند. باتوجه به ظرفیت‌های موجود در متن بیانیه، در این مطالعه تحلیل محتوای قیاسی براساس مدل آینده‌نگاری هاینز و بیشاپ صورت گرفته است.

ب) مبانی نظری

آینده‌نگاری راهبردی

آینده‌نگاری راهبردی، رویکردی است نظام‌مند برای تحقیق درخصوص توسعه بلندمدت علمی و فنی از طریق پیوند هوش و تجربه محققان، مردان کار و مؤسسه‌های دولتی که می‌تواند تأثیر عمیقی بر رقابت صنعتی، ایجاد ثروت و کیفیت زندگی داشته باشد. آینده‌نگاری راهبردی زمانی که براساس جهت‌گیری و کاربست خروجی‌های آن در تدوین راهبرد موضوعات و امور راهبردی است به این عنوان نامیده می‌شود. در ارتباط با آینده‌نگاری، مدل‌ها و الگوهای مختلفی بیان شده است که مهم‌ترین آن‌ها به شرح ذیل بیان می‌شود: مؤسسه فکر نو، اسلاتر، مدل وروس، الگوی مارتین، الگوی ساریتاس، الگوی مایلز، الگوی هورتن، الگوی ریجر و مدل بیشاپ و هاینز (جامعه آینده‌پژوهان حرفه‌ای).

آینده‌نگاری راهبردی، به‌کارگیری توانمندی‌های لازم به‌منظور شناسایی موقعیت‌های نامساعد، هدایت خط‌مشی، شکل‌دهی راهبردها در کسب‌وکار، تولید و خدمات با بهره‌گیری از انواع دیدگاه‌های باکیفیت، روبه‌جلو و بینش‌های نوظهور با شیوه‌های مؤثر سازمانی است (هاینز، ۱۳۹۵).

آینده‌نگاری تلاش نظام‌مندی است که آینده‌های بلندمدت در بخش‌های گوناگون اجتماعی سیاسی، اقتصادی، فناوری و... را با شناسایی دقیق علوم و پدیده‌های نوظهور به تصویر کشیده و بخش‌های مختلف دارای قابلیت مطالعه راهبردی را برای دستیابی به سودآوری بیشتر تعیین می‌کند (pooper&Kenan, 2005, p. 23).

شش گام مدل آینده‌نگاری راهبردی (انجمن آینده‌پژوهان حرفه‌ای)

چارچوب‌بندی^۱: چارچوب‌بندی به تعیین قلمرو، موقعیت و مرز پروژه‌های آینده‌پژوهی کمک می‌کند، به سرمایه‌گذاری زمان برای چارچوب‌بندی شفاف هدف و چگونگی پرداخت سهم‌های بزرگ در مراحل بعدی پروژه می‌پردازد. روش‌های مطرح‌شده در اینجا به دنبال کمک به شناسایی و شفاف‌سازی هدف پروژه هستند (هاینز و بیشاپ، ۱۳۹۷، ص. ۷۶).

پوشش^۲: هنگامی که چالش چارچوب‌بندی می‌شود، گام‌ها یا مجموعه فعالیت‌های بعدی، پوشش محیط درونی و بیرونی برای کسب اطلاعات و روندهای مرتبط با این چالش است. این مرحله شامل جست‌وجو و تحقیق درباره گذشته و حال موضوع و همچنین شناسایی تغییر است. فرایند پوشش محیط، همچنین پیشران‌های بالقوه تغییر را آشکار می‌سازد. در واقع این روش‌ها به خلق ماده‌ای خام برای پیش‌نگری کمک می‌کند (هاینز و بیشاپ، ۱۳۹۷، ص. ۷۶).

پیش‌بینی^۳: رهنمودهای موردنیاز برای اجرای این گام، شناسایی آینده‌های بدیل، اتخاذ رویکرد همگرا و واگرا، تعیین پیشران‌ها، عوامل کلیدی و عدم قطعیت‌ها با بهره‌گیری از خلاقیت و ایده‌پردازی است (هاینز و بیشاپ، ۱۳۹۵، ص. ۱۵۴).

چشم‌اندازسازی^۴: رهنمودهای موجود در این گام، با پرداختن به این سؤال که سازمان با در نظر گرفتن آینده‌های ممکن که در مرحله پیش‌بینی مشخص شده است، قصد انجام چه کاری را دارد؟ راه‌هایی را برای جاری ساختن آینده در زمان حال پیشنهاد می‌کند. شناسایی دلالت‌ها، به چالش کشیدن مفروضات و تفکر رؤیای‌پردازانه، از مهم‌ترین رهنمودهای این گام است (هاینز و بیشاپ، ۱۳۹۵، ص. ۲۵۰).

برنامه‌ریزی: در این گام، به دنبال هستی‌بخشی به چشم‌انداز هستیم. می‌توانیم به عقب بازگردیم و

1. Framing
2. Scanning
3. Forecasting
4. Visioning

چشم‌انداز را به شیوه مناسب‌تری تعدیل و تنظیم کنیم. در این گام سازمان باید میزان تلاش برای رسیدن به آینده مرجح را باتوجه به چشم‌اندازهای بالقوه و چندگانه آینده، تشخیص دهد. در برخی موارد این شکاف‌ها قابل مدیریت هستند، اما در برخی موارد دیگر، نمی‌توان بر آنها فائق آمد. زمانی که احتمال موفقیت کم است، تحلیل‌گر باید سازمان را همچنان بانگیزه نگه دارد و عواقب منفی اقدام نکردن برای آینده را خاطرنشان سازد. در واقع تحلیل‌گر نباید همیشه مدافع تغییر باشد، بلکه باید مدافع تصمیم برای اقدام کردن یا نکردن در سایه آینده‌های بدیل احتمالی باشد. سازماندهی برای رسیدن به چشم‌انداز، تعیین راهبرد، طراحی برنامه تصمیم‌سازی برای جاری ساختن آینده در زمان حال و نقشه راه برای رسیدن به آینده مطلوب، از مهم‌ترین عناصر این گام است (هاینز و بیشاپ، ۱۳۹۵، ص. ۲۹۷).

اقدام: مرحله اقدام که مرحله نهایی فرایند آینده‌نگاری راهبردی است، ایجاد پیوند و ارتباط میان مفاهیم ذهنی و عینی است. اجرایی‌سازی برنامه، رواج دادن نتایج، ایجاد تفکر راهبردی و سامانه‌های هوشمند، قابل فهم و اقدام بودن پیش‌بینی‌ها، مسیر آینده مرجح و... از مهم‌ترین گزاره‌ها در این مرحله است (هاینز و بیشاپ، ۱۳۹۵، ص. ۳۲۶).

سه‌گام نخست و فعالیت‌های مربوط به آن‌ها و روش‌های درونی آن‌ها که به توصیف آینده‌ها می‌پردازد، محتمل‌ترین حالت را بیان خواهند کرد و سه فعالیت دوم شامل روش‌هایی مربوط به هدف تحقق آینده‌های مرجح باتوجه به این احتمالات است. سرانجام می‌توان آینده‌نگاری راهبردی را در بالاترین سطح به دو فعالیت عمده تقسیم کرد: پیش‌نگری یا توصیف آینده‌های ممکن و برنامه‌ریزی برای ابداع آنچه می‌توان درمورد آن انجام داد (هاینز و بیشاپ، ۱۳۹۷، ص. ۷۵).

روش‌شناسی تحقیق

این پژوهش در قالب تحلیل محتوای قیاسی (Mayring, 2000) انجام شده است. کاربرد الگوی قیاسی، بر مبنای مقوله‌های ازپیش‌تنظیم‌شده که به‌طور نظری استخراج شده‌اند، صورت می‌پذیرد. پژوهشگر در کاربرد این الگو، مقوله‌ها را در ارتباط با متن بررسی می‌کند. همچنین محقق علاوه بر گردآوری داده‌ها و استخراج مفاهیم مرتبط با مدل، در مشخص کردن معنای داده‌ها نیز ایفای نقش می‌کند (Maykut & Morehouse, 1994). الگویی که در این نوع تحلیل مبنا قرار می‌گیرد، مدل آینده‌نگاری راهبردی جامعه آینده‌پژوهان حرفه‌ای است که توسط هاینز و بیشاپ توسعه یافته است و از آنجاکه مدل ترتیبی است، از پیش مشخص و طراحی شده است. از متن بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی ایران به‌عنوان نمونه پژوهشی برای جمع‌آوری داده‌ها استفاده شده است.

فرایند تحلیل محتوای قیاسی در مقاله حاضر طی مراحل زیر انجام شده است: ۱. تنظیم پرسش‌ها: این پرسش مطرح شد که با تطبیق مؤلفه‌های موجود در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی با مؤلفه‌های مطرح‌شده در شش گام مدل آینده‌نگاری هاینز و بیشاپ، دلالت‌های آینده‌نگارانه در بیانیه گام دوم انقلاب چگونه است؟ ۲. انتخاب نمونه: پس از بررسی کلیه محورهای موجود در متن بیانیه، تعداد ۲۶۷ عبارت مرتبط با شش گام مدل هاینز و بیشاپ (چارچوب‌بندی، پوشش، پیش‌بینی، چشم‌اندازسازی، برنامه‌ریزی و اقدام)، استخراج گردید؛ ۳. مشخص کردن رویکرد تحلیل محتوا: از تحلیل محتوای جهت‌دار استفاده شد؛ ۴. طراحی فرایند رمزگذاری: از طرح کدگذاری به صورت قیاسی استفاده شد؛ ۵. اجرای فرایند رمزگذاری؛ ۶. تعیین اعتبار و پایایی: برای کسب اعتبار از روش خودبازبینی پژوهشگر استفاده شد. واحدهای متن استخراج شد، زیرمقوله‌ها و مقولات اصلی به منظور تأیید اعتبار برای چند صاحب‌نظر ارسال گردید و از نظرات آنها در مراحل پیاده‌سازی، کدگذاری و ارائه الگوی نهایی استفاده شد. درضمن، با ارائه عبارات برگرفته‌شده از متن بیانیه، در جهت افزایش معیار باورپذیری و قابلیت انتقال‌پذیری پژوهش حرکت گردید.

جدول شماره ۲. الگوی نظری مدل آینده‌نگاری (جامعه آینده‌پژوهان حرفه‌ای) (مبنای تحلیل)

ردیف	مقوله	زیرمقوله‌ها
۱	چارچوب‌بندی	تعدیل نگرش‌ها، شناخت ذی‌نفعان، حرکت و مقصود، هدف‌گذاری انتخاب تیم، خلق محیط راهبردی
۲	پوشش	ترسیم نقشه نظام، مطالعه پیشینه، پوشش محیط مشارکت درون و بیرونی
۳	پیش‌بینی	شناسایی نیروهای پیشران و عدم قطعیت‌ها، انتخاب ابزار پیش‌بینی، واگرایی، خلق ایده‌ها، همگرایی، اولویت‌بندی ایده‌ها
۴	چشم‌اندازسازی	شناسایی دلالت‌ها، به چالش کشیدن مفروضات، تفکر رویاپردازانه
۵	برنامه‌ریزی	راهبردی اندیشیدن، تبدیل چشم‌انداز و احتمالات بدیل آینده به راهبرد، محیط فرهنگی و اجتماعی اصلی‌ترین عامل، تحریک گفت‌وگوهای راهبردی، شناسایی عوامل کلیدی و حیاتی، برخورداری از راهبرد درون‌گرا و برون‌گرا، توجه به فعالیت‌های بدون اقدام و اجتناب، باورپذیر و مرجح، آمادگی برای روبه‌رو شدن با رویدادهای غیرمنتظره و غافل‌گیری
۶	اقدام	اشتراک‌گذاری نتایج، حرکت به سوی آینده‌های مرجح و جلوگیری از وقوع آینده‌های نامطلوب، پوشش مستمر محیط بیرونی به صورت هوشمند، امیدبخشی و متقاعدسازی برای نهادینه‌سازی تفکر راهبردی، حس ضرورت برای ایجاد تغییر و روح نوآوری و...

یافته‌ها و تجزیه و تحلیل داده‌ها

الف) یافته‌های تحقیق

در این بخش، تمامی متن بیانیه گام دوم انقلاب، بر مبنای عبارات استخراج شده از ۳۱ محور این بیانیه و در قالب ۲۶۷ عبارت کدگذاری شده و با توجه به معانی و مفاهیم تعیین شده متناسب با هریک از گام‌های (شش گام) مدل آینده‌نگاری راهبردی، جداسازی و طبقه‌بندی شده است:

جدول شماره ۳. مفاهیم شناسایی شده بر اساس عبارات کدگذاری شده در متن بیانیه گام دوم انقلاب

ردیف	عبارت کدگذاری شده (محورهای بیانیه)	کدهای شناسایی شده
۱	ورود انقلاب اسلامی به دومین مرحله خودسازی، جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی	تأکید بر موفقیت‌ها قلمرو، تصویرپردازی روند، قوت
۲	پیروزی انقلاب اسلامی؛ آغازگر عصر جدید عالم	فرصت (۲ مورد)
		تهدید (۲ مورد)
		قوت (۳ مورد)
۳	شعارهای جهانی، فطری، درخشان و همیشه زنده انقلاب اسلامی	چشم‌اندازسازی
		تهدید
		نگرش مثبت
		عوامل کلیدی
۴	دفاع ابدی از نظریه نظام انقلابی	انعطاف‌پذیری
		پویایی
		نقد و توجه به نظرات مخالف
		ارزش‌مداری
		استمرار
		انسجام و همگرایی
۵	جمهوری اسلامی و فاصله میان باید‌ها و واقعیت‌ها	ثبات قدم
		امید و انگیزش
		ادراک
		ارزش‌مداری (۳ مورد)

ردیف	عبارت کدگذاری شده (محورهای بیابیه)	کدهای شناسایی شده
		فلسفه وجودی
		شکاف وضع موجود و مطلوب
		امید و انگیزش
۶	انقلاب اسلامی؛ مایهٔ سربلندی ایران و ایرانی	قلمرو
		بایدها (۴ مورد)
		نبایدها (۲ مورد)
		روند
۷	برای برداشتن گام‌های استوار در آینده، باید گذشته را درست شناخت	یادگیری (۲ مورد)
		تجربه‌گرایی و خبرگی
		امید و انگیزش
		شناسایی موانع
		تهدید (۲ مورد)
		تصویرسازی
۸	آغاز انقلاب و نظام اسلامی از نقطهٔ صفر	ضعف (۳ مورد)
		بومی و منحصربه‌فرد
		فرد قوت (۲ مورد)
		موانع (۲ مورد)
		الگوسازی
۹	تقابل دوگانهٔ جدید «اسلام و استکبار»؛ پدیدهٔ برجستهٔ جهان معاصر	نظام‌مندی و کل‌نگری
		فرصت (۲ مورد)
		تهدید (۲ مورد)
		قوت (۲ مورد)
۱۰	مدیریت جهادی و اعتقاد به اصل «ما می‌توانیم» عامل عزت و پیشرفت ایران در همهٔ عرصه‌ها	امید و انگیزش
		تأکید بر موفقیت‌ها
		منحصربه‌فرد بودن

ردیف	عبارت کدگذاری شده (محورهای بیانیه)	کدهای شناسایی شده
		پیشران
		روند
۱۱	برکات بزرگ انقلاب اسلامی	روند (۲ مورد)
		قوت (۶ مورد)
۱۲	ثبات و امنیت و حفظ تمامیت ارضی ایران	قوت (۲ مورد)
۱۳	موتور کشور در عرصه علم و فناوری و ایجاد زیرساخت‌های حیاتی و اقتصادی و عمرانی	عوامل کلیدی
		پیشران
		ضعف
		قوت (۱۱ مورد)
۱۴	به اوج رساندن مشارکت مردمی و مسابقه خدمت‌رسانی	عوامل کلیدی (۳ مورد)
		قوت (۳ مورد)
۱۵	ارتقای شگفت‌آور بینش سیاسی آحاد مردم	قوت (۴ مورد)
۱۶	سنگین کردن کفه عدالت در تقسیم امکانات عمومی کشور	نارضایتی از وضع موجود
		تأکید بر موفقیت‌ها (۲ مورد)
		ضعف
		قوت
		امید و انگیزش
		نارضایتی از وضع موجود
۱۷	افزایش چشمگیر معنویت و اخلاق در فضای عمومی جامعه	عوامل کلیدی
		قوت (۸ مورد)
		ضعف (۲ مورد)
۱۸	ایستادگی روزافزون در برابر قلدران و زورگویان و مستکبران جهان	عوامل کلیدی
		قوت (۵ مورد)
		روند

کدهای شناسایی شده	عبارت کدگذاری شده (محورهای بیابیه)	ردیف
قوت (۴ مورد)	انقلاب چهل ساله و گام بزرگ دوم	۱۹
فرصت (۲ مورد)		
امید و انگیزش		
تأکید بر موفقیت‌ها		
تهدید (۶ مورد)	اقتدار انقلاب اسلامی و تغییر چالش‌ها و شکست مستکبران	۲۰
عوامل کلیدی		
فرصت (۳ مورد)		
تأکید بر موفقیت‌ها		
رویاپردازی	جوانان، محور تحقق نظام پیشرفته اسلامی	۲۱
مشارکت و همگرایی		
مسئولیت‌پذیری		
انقلابی‌گری		
جوان‌گرایی		
قوت (۸ مورد)	نیروی انسانی مستعد و کارآمد با زیربنای عمیق و اصیل ایمانی و دینی، مهم‌ترین ظرفیت امیدبخش کشور	۲۲
جوان‌گرایی		
عوامل کلیدی (۲ مورد)		
پیشران		
ضعف		
قوت (۱۰ مورد)	فهرست طولانی فرصت‌های مادی کشور	۲۳
امید و انگیزش		
مدیریت و رهبری		
پیوستار زمانی چشم‌انداز		
عوامل کلیدی		
فرصت (۲ مورد)		
امید و انگیزش	گام دوم و سرفصل‌ها و توصیه‌های اساسی در پرتو امید و نگاه خوش‌بینانه به آینده	۲۴
عدم قطعیت‌ها		

ردیف	عبارت کدگذاری شده (محورهای بیانه)	کدهای شناسایی شده
۲۵	علم و پژوهش	فعالانه
		تأکید بر موفقیت‌ها
		تعهد
		امید و انگیزش و فرصت، قوت (۴) (مورد)
		تلاش مستمر
		عدم قطعیت‌ها
		ضعف (۲ مورد)
		نیایدها
		بایدها
		گام صفر
		نارضایتی از وضع موجود (۲ مورد)
		اهداف (۲ مورد)
عوامل کلیدی (۴ مورد)		
۲۶	معنویت و اخلاق	یادگیری
		افق زمانی
		عوامل کلیدی
		قوت
۲۷	اقتصاد	بایدها
		اهداف
		نهادینه‌سازی تفکر
		سازماندهی
		عوامل کلیدی (۲ مورد)
		عدم قطعیت‌ها
تهدید		

کدهای شناسایی شده	عبارت کدگذاری شده (محورهای بیابیه)	ردیف		
ضعف (۹ مورد)				
فرصت				
اهداف (۳ مورد)				
امید و انگیزش	عدالت و مبارزه با فساد	۲۸		
مدیریت و رهبری				
نارضایتی از وضع موجود				
عدم قطعیت‌ها				
مدیریت و رهبری				
موانع (۶ مورد)				
اهداف (۲ مورد)				
قوت				
ارزش‌مداری			استقلال و آزادی	۲۹
اهداف				
موانع				
معیارها				
مدیریت جهادی	عزت ملی، روابط خارجی، مرزبندی با دشمن	۳۰		
فرصت (۳ مورد)				
تهدید				
عوامل کلیدی				
اصول				
ارزش‌مداری				
تعهد (۲ مورد)				
موانع (۴ مورد)				
ارزش‌مداری				
محرک و برانگیزاننده				
تأکید بر موفقیت‌ها			سبک زندگی	۳۱

ردیف	عبارت کدگذاری شده (محورهای بیانیه)	کدهای شناسایی شده
		الهام‌بخشی
		فرصت

ب: تجزیه و تحلیل یافته‌ها

پس از کدگذاری و مشخص شدن مقوله‌ها (جدول شماره ۲)، به ازای هر واحد تحلیل (محورهای بیانیه) و عبارات کدگذاری شده، محقق با مبنای قرارداد جدول (۱) الگوی نظری مدل آینده‌نگاری (هاینز و بیشاپ) اقدام به طبقه‌بندی کدها مطابق با مؤلفه‌ها (گام) کرده است (جدول شماره ۳). توضیح اینکه کدهای شناسایی شده براساس مطابقت معنایی با مدل، مورد سنجش و بررسی قرار گرفته و با تطبیق با جدول شماره (۱) که از قبل برای مقایسه داده‌ها تهیه شده است، مصادیق آن طبقات، از بین کدهای شناسایی شده که خود ارتباطی معنایی با گام‌ها و مؤلفه‌های مدل آینده‌نگاری راهبردی دارد، در هر یک از این طبقات جانمایی شده است.

جدول شماره ۴: طبقه‌بندی و فراوانی مفاهیم شناسایی شده براساس مؤلفه‌های (گام‌های) شش‌گانه

مقوله	کدهای شناسایی شده	فراوانی	درصد
چارچوب‌بندی	قلمرو، الگوسازی نگرش مثبت، پویایی، انعطاف‌پذیری، توجه به نظرات مخالف، ارزش‌مداری، استمرار، انسجام و هم‌گرایی، ثبات قدم، اهداف، شناسایی موانع، نهادینه‌سازی تفکر، گام صفر، معیارها	۴۳	٪ ۱۶/۱۰
پوشش	قوت‌ها، ضعف‌ها، تهدیدها و فرصت‌ها	۱۲۶	٪ ۴۷/۱۹
پیش‌بینی	عوامل کلیدی، پیشران‌ها، روندها و عدم قطعیت‌ها	۳۴	٪ ۱۲/۷۳
چشم‌اندازسازی	تصورپردازی، رویکردازی، نارضایتی از وضع موجود، بایدها و نبایدها، متناسب‌سازی چشم‌انداز، افق زمانی، کل‌نگری، منحصر به فرد و بومی، محرک و برانگیزاننده، الهام‌بخشی، اصول، استمرار، ادراک	۲۷	٪ ۱۰/۱۱
برنامه‌ریزی	تعهد، مسئولیت‌پذیری، مدیریت جهادی، انقلابی‌گری، مدیریت و رهبری، سازماندهی تجربه‌گرایی و خبرگی	۱۲	٪ ۴/۴۹
اقدام	تأکید بر موفقیت‌ها، امید و انگیزش، فعالانه تلاش مستمر، ویژگی‌های فردی، مشارکت، یادگیری، جوان‌گرایی	۲۵	٪ ۹/۳۶
عبارات استخراج شده		۲۶۷	

کدهای مرتبط شناسایی شده با گام چارچوب‌بندی ۱۶/۱۰ درصد فراوانی، کدهای شناسایی شده مرتبط با گام پوشش ۴۷/۱۹ درصد فراوانی، کدهای شناسایی شده مرتبط با گام پیش‌بینی ۱۲/۷۳ درصد فراوانی، کدهای شناسایی شده مرتبط با گام برنامه‌ریزی ۴/۴۹ درصد فراوانی، کدهای شناسایی شده مرتبط با گام

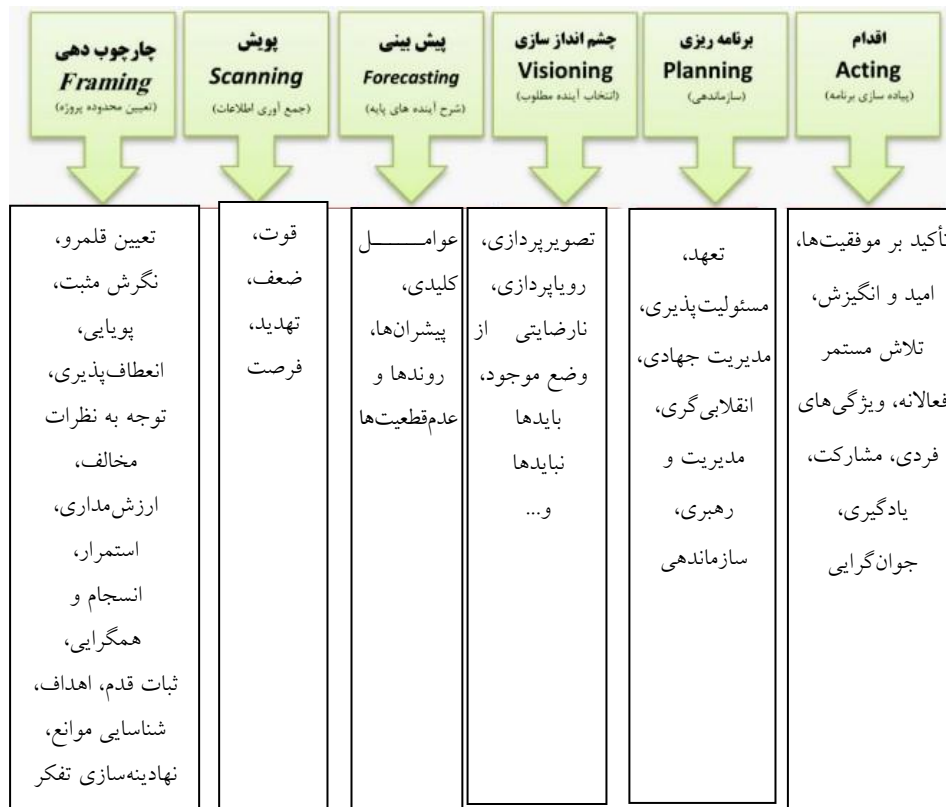
چشم‌اندازسازی ۱۰/۱۱ درصد فراوانی و کدهای شناسایی شده مرتبط با گام اقدام ۹/۳۶ درصد فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند. در مجموع عناصر و گزاره‌های مورد اشاره در متن، در گام پویش و چارچوب‌بندی بیشترین اشاره را داشته است.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

در این پژوهش، بر مبنای هدفی که تدوین شد، پژوهشگر به دنبال پاسخگویی به این پرسش بود که با تطبیق مؤلفه‌های موجود در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی و مؤلفه‌های مطرح شده در شش گام مدل آینده‌نگاری هاینز و بیشاپ، دلالت‌های آینده‌نگارانه در بیانیه گام دوم انقلاب چگونه است؟ در پاسخ، با بهره‌گیری از روش تحلیل قیاسی و با برشماری مؤلفه‌هایی که در متن بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی به آنها پرداخته شده است، کدهای متنی مرتبط با مقوله‌ها و گام‌های شش‌گانه مدل آینده‌نگاری راهبردی انجمن آینده‌پژوهان حرفه‌ای در قالب عبارات استخراج شد.

باتوجه به شرح هر یک از مؤلفه‌ها (گام‌ها) و مفاهیم مشخص شده، مدل آینده‌نگاری مورد نظر به منظور تحلیل محتوای قیاسی و طبقه‌بندی مقوله‌های احصاشده مبنا قرار گرفت که بر اساس تحلیل محتوای متن و کدگذاری بر اساس واحد تحلیل زیرمقوله‌های موجود (۲۶۷) و طبقه‌بندی صورت پذیرفته در این زمینه در متن بیانیه، ۴۳ کد مرتبط به چارچوب‌بندی (تعیین قلمرو، نگرش مثبت، پویایی، انعطاف‌پذیری، توجه به نظرات مخالف، ارزش‌مداری، استمرار، انسجام و همگرایی، ثبات قدم، اهداف، شناسایی موانع، نهادینه‌سازی تفکر)، ۱۲۵ کد مرتبط به پویش (قوت‌ها، ضعف‌ها، تهدیدها و فرصت‌ها)، ۳۴ کد مرتبط به پیش‌بینی (عوامل کلیدی، پیشران‌ها، روندها و عدم قطعیت‌ها)، ۲۷ کد مرتبط به چشم‌اندازسازی (تصویرپردازی، رویاپردازی، نارضایتی از وضع موجود، بایدها و نبایدها و...)، ۱۲ مقوله مرتبط به برنامه‌ریزی (تعهد، مسئولیت‌پذیری، مدیریت جهادی، انقلابی‌گری، مدیریت و رهبری، سازماندهی) و ۲۵ کد مرتبط به اقدام (تأکید بر موفقیت‌ها، امید و انگیزش، تلاش مستمر فعالانه، ویژگی‌های فردی، مشارکت، یادگیری، جوان‌گرایی) شناسایی شد. این نتایج مؤید این است که بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی به‌عنوان یک پروژه آینده‌نگاری با تطابق شاخص‌ها و گزاره‌های مورد اشاره در آن، با گام‌های مدل آینده‌نگاری مورد تحلیل می‌تواند با کنشگری مناسب و فعال از سوی مخاطبان و ذی‌نفعان مورد خطاب در بیانیه و با اراده راسخ، مبنای عمل و پیشرفت کشور اسلامی ایران قرار گیرد. گفتنی است آنچه اهمیت دارد این است که نگرانی از وضع موجود و برشمردن نقاط ضعف و قوت از گذشته تا حال، توجه به موانع و اصول و الزامات برای پیمودن مسیر به منظور تصویرسازی کلان و رسیدن به آن در قالب

تمدن‌سازی اسلامی، بیانیه گام دوم انقلاب را به یک آینده‌نگاری کلان تبدیل کرده است که برای اجرایی‌سازی و رسیدن به آن، باید با تدوین ایستگاه‌های راهبردی و آینده‌نگاری خرد در هریک از حوزه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و...، آن را به پروژه‌های ملی و منطقه‌ای مشخص و هدفمند در یک پروژه فراملی نمایان ساخت. مدل آینده‌نگاری راهبردی مستخرج از متن بیانیه به شرح زیر طراحی شد (شکل ۱):

شکل شماره ۱. مدل آینده‌نگاری استخراج شده (یافته‌های پژوهش)

فهرست منابع

الف) فارسی

- خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، سیدعلی (۱۳۹۷). بیانیه گام دوم انقلاب خطاب به ملت ایران. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- هاینز، اندی و بیشاپ، پتر (۱۳۹۵). تفکر درباره آینده (رهنمودهایی برای آینده‌نگاری راهبردی). ترجمه محمدمهدی ذوالفقارزاده؛ علی اصغر سعدآبادی، آرمین فیروزپور، مسعود دارایی، انتشارات دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام).
- هاینز، اندی و بیشاپ، پتر (۱۳۹۷). آموزش درباره آینده. ترجمه مسعود منزوی، انتشارات مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- غفاری هاشجین، زاهد و نیکونهاد، ایوب (۱۳۹۹). تحلیل آینده‌نگارانه بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی. دانش سیاسی، ۱۶ (۲ (۳۲))، ۴۸۷-۵۱۲.
- نادری، مهدی و پیرانی، شهره (۱۳۹۹). راهبردهای پیش‌رو در پس‌اچهل‌سالگی انقلاب اسلامی (تبیین بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی). دانش سیاسی، ۱۶ (۱ (۳۱))، ۳۰۵-۳۲۸.
- کریمی، مصطفی؛ نصراللهی کاسمانی، اکبر و خیامی، عبدالکریم (۱۴۰۱). دلالت‌های سیاست‌گذاری رسانه؛ مبتنی بر بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی. مطالعات راهبردی فرهنگ، ۲ (۷ (۳))، ۲۲-۹.
- قلی‌زاده زاوشتی، مهدی؛ ملاحسنی، نعیمه؛ اسماعیل‌پور، علی و عرب بافرانی، محمدرضا (۱۴۰۱). طراحی مدل آینده‌نگاری راهبردی به‌منظور پیاده‌سازی بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، آینده‌پژوهی انقلاب اسلامی، ۳ (۴)، ۱۱-۴۴.

ب) انگلیسی

- Maykut. P. and Morehouse, R(1994). *Beginning Qualitative Research*. London: The Falmer press.
- Mayring. Philip. (2000). "Qualitativ Content Analysis". *Forum Qualitative Social Forschung*. Volome 1. No.2 – june, Vol. 11 Iss: 6/7/8, pp.27 - 52 Walter.
- Popper, R. Keenan, M. and Butter, M.2005. *Mapping Foresight in Europe and other Regions of the World: The EFMN Annual Mapping Report 2005*, report repriued by PREST- NO to the European Commissions DG Research, Manchester, UK: The University of Manchester.
- Slaughter, Richard A.(1999)*Futures for the third Millennium: Enabling the forward view*, Sydney: prospect media.

A Systematic Review of Studies Based on the Visioning Method in Foresight

Mohammadreza Faraji¹

Received: 14-04-2023

Accepted: 26-07-2023

Abstract

Future images play a crucial role in our lives. When we pursue a plan or goal, we inherently focus on the future. In such situations, we attempt to connect our experiences and knowledge of the past and present with our decisions about the future. Often, we try to predict the nature of the future environment and understand how our decisions might be influenced by it. This paper systematically reviews the literature on studies that have employed the "visioning" method in foresight. Its primary goal is to analyze and identify key dimensions related to vision development in organizations. The study focuses on five key dimensions: 1) analysis of the organization's current state, 2) evaluation of the external environment, 3) identification of the desired future vision, 4) linking the future to the present, and 5) evaluation of the vision. Additionally, it reviews guidelines for vision development proposed in various studies. The findings indicate that in domestic studies, the concept of "vision" has not been adequately connected to the concept of foresight, and therefore, only international studies were analyzed in this research. The paper examines various visioning methods and challenges associated with uncertainty in external environments, emphasizing that combining analytical reasoning with intuitive thinking in vision development can enhance the quality of organizational decision-making.

Keywords: Vision, Future, Organization, Uncertainty, Organization environment.

---

1. PhD Student in Futures Studies, Faculty of Strategic Management, Supreme National Defense University, Tehran, Iran. m.reza.faraji@gmail.com

مرور نظام‌مند مطالعات مبتنی بر روش چشم‌اندازسازی در آینده‌پژوهی

محمد رضا فرجی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۰۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۲۵

چکیده

تصاویر آینده نقش مهمی در زندگی ما دارند. زمانی که برنامه و هدفی را دنبال می‌کنیم، به آینده نظر داریم. در چنین موقعیتی سعی می‌کنیم بین تجربیات و دانش خود از گذشته و حال و تصمیمات خود در مورد آینده ارتباط برقرار کنیم. اغلب مواقع سعی می‌کنیم چگونگی محیط آینده را پیش‌بینی کرده و متوجه شویم که تصمیمات ما چگونه تحت تأثیر آن قرار می‌گیرد. این مقاله به صورت نظام‌مند به بررسی ادبیات پژوهش‌هایی می‌پردازد که از روش «چشم‌انداز» در آینده‌پژوهی استفاده کرده‌اند. هدف اصلی آن تحلیل و شناسایی ابعاد کلیدی مرتبط با تدوین چشم‌انداز در سازمان‌ها است. مقاله به پنج بعد کلیدی می‌پردازد: ۱. تجزیه و تحلیل وضعیت فعلی سازمان؛ ۲. ارزیابی محیط خارجی؛ ۳. شناسایی چشم‌انداز در آینده مورد نظر؛ ۴. ارتباط آینده با وضعیت فعلی و ۵. ارزیابی چشم‌انداز. همچنین، دستورالعمل‌های تدوین چشم‌انداز که در مقالات مختلف مطرح شده‌اند، مورد بررسی قرار می‌گیرند. نتایج نشان می‌دهد که در مقالات داخلی، مفهوم «چشم‌انداز» به درستی با مفهوم آینده‌پژوهی مرتبط نشده است و به همین دلیل، تنها مقالات خارجی در این مطالعه مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. این مقاله به بررسی روش‌های مختلف چشم‌اندازسازی و چالش‌های مرتبط با عدم قطعیت در محیط‌های خارجی می‌پردازد و تأکید می‌کند که ترکیب تجزیه و تحلیل منطقی و تفکر شهودی در تدوین چشم‌انداز، می‌تواند به بهبود کیفیت تصمیم‌گیری در سازمان‌ها کمک کند.

کلیدواژه‌ها: چشم‌انداز، آینده، سازمان، عدم قطعیت، محیط سازمان.

۱. دانشجوی دکتری آینده‌پژوهی، دانشکده مدیریت راهبردی، دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران

مقدمه

چشم‌اندازها به‌عنوان یک تصویر واضح از آینده، به سازمان‌ها کمک می‌کنند تا مسیر و اهداف راهبردی خود را تعیین کنند. این تصویر به اعضای سازمان انگیزه می‌دهد و آن‌ها را به سمت یک هدف مشترک هدایت می‌کند.

یک چشم‌انداز مشترک می‌تواند به ایجاد انسجام در سازمان کمک کند. وقتی همه اعضای سازمان به یک چشم‌انداز مشترک باور داشته باشند، تصمیم‌گیری‌ها و اقدامات یکپارچه‌تر می‌شود. توسعه چشم‌اندازها می‌تواند به تحریک خلاقیت و نوآوری در سازمان کمک کند. وقتی که اعضای سازمان به یک آینده مطلوب فکر می‌کنند، ممکن است ایده‌های جدید و خلاقانه‌تری برای دستیابی به آینده ارائه دهند.

در دنیای پیچیده و پویا، سازمان‌ها باید بتوانند به تغییرات محیطی پاسخ دهند. یک چشم‌انداز قوی می‌تواند به سازمان کمک کند تا در مواجهه با عدم قطعیت‌ها و چالش‌های جدید، انعطاف‌پذیری بیشتری داشته باشد.

در یک نظرسنجی از ۱۰۰ سازمان بریتانیایی که توسط اوبراین و میدوز^۱ (۲۰۰۰) انجام شده است، ۹۱ سازمان گزارش دادند که آن‌ها یک چشم‌انداز سازمانی داشتند یا در حال تدوین آن بودند. هنگامی که از آن‌ها پرسیده شد که به چه دلیل چشم‌انداز دارند، رایج‌ترین پاسخ‌ها شامل هدایت سازمان (به‌عنوان مثال چشم‌انداز برایشان حکم یک فانوس دریایی را داشت که به سمت آن حرکت می‌کنند) و برای کمک به تدوین راهبرد، برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری (به‌طور مثال، یک سنگ محک برای قضاوت درمورد اقدامات و برنامه‌های راهبردی) بود. باین‌حال، هنگامی که از آن‌ها پرسیده شد که چگونه یک چشم‌انداز را تدوین می‌کنند، اشتراک کمی بین پاسخ‌دهندگان وجود داشت، به‌جز اشاره به اینکه آن‌ها از یک روش رسمی شناخته‌شده پیروی نمی‌کردند.

تعاریف گوناگونی از اصطلاح «چشم‌انداز» در مقالات وجود دارد. موضوع مشترک در بین همه آن‌ها این است که چشم‌انداز یک سازمان، گروه یا جامعه، تصویر آن چیزی است که می‌خواهند باشند یا قدرت محقق کردن آن را دارند. به‌عنوان مثال، استوارت^۲ (۱۹۹۳) چشم‌انداز در آینده را به‌عنوان «توصیف آنچه می‌توانیم در آینده باشیم» تعریف می‌کند. پاریک و نوبائر^۳ (۱۹۹۳)،

1. O'Brien and Meadows
2. Stewart
3. Parikh and Neubauer

چشم‌انداز را به‌عنوان تصویری از وضعیت مطلوب آینده تعریف می‌کنند، پاسخی به این سؤال که «چه چیزی می‌خواهیم خلق کنیم؟» آن‌ها استدلال می‌کنند که «برخلاف رویکردهای برنامه‌ریزی‌های راهبردی سنتی، «چشم‌انداز» آینده‌ای است که باید ایجاد شود، نه پیش‌بینی. زیگلر^۱ (۱۹۹۱) می‌گوید که آینده «ظهور بیرونی» نیست، بلکه استعاره‌ای از تخیل انسان است. اسلاتر^۲ (۱۹۹۱) نشان می‌دهد که ما در حال حاضر در یک «چالش تصویرسازی» هستیم؛ دیدگاه‌های معاصر در خصوص آینده، به‌جای در نظر گرفتن آنچه می‌خواهیم به آن برسیم، بیشتر به آنچه باید از آن اجتناب کنیم، مانند آلودگی هوا، می‌پردازند. اسلاتر استدلال می‌کند که ما می‌توانیم در خود اعتماد به نفس برای حل مشکلات عمده ایجاد کنیم؛ «هنگامی که از تلاش بی‌حاصل و غیرممکن برای «پیش‌بینی آینده» دست برداریم و در عوض شروع به مشارکت در خلق آینده کنیم، پایه‌های خوش‌بینی آگاهانه و توانمندسازی بسیار واضح‌تر می‌شود». سازمان‌ها موجودیت منزوی نیستند؛ آن‌ها در یک سیستم گسترده عمل می‌کنند. هنگام تصمیم‌گیری در مورد آینده، عوامل محیطی خارجی می‌توانند تأثیر زیادی بر تصمیمات امروز سازمان داشته باشند. به‌عنوان مثال، یک شرکت تولیدی بدون بررسی اینکه چه تقاضایی در آینده برای محصولاتش وجود دارد، اقدام به ساختن تأسیسات جدید نمی‌کند. به‌طور معمول، عوامل خارجی محیطی به عوامل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فناوری، رقابتی یا محیطی طبقه‌بندی می‌شوند. علاقه برنامه‌ریزان، تجزیه و تحلیل یا ارزیابی چگونگی توسعه چنین عواملی در طول زمان و بررسی مناسب آن‌ها است. آنچه اهمیت دارد تشخیص این نکته است که آیا این عوامل اساساً عدم قطعیت دارند؟ یا قابل پیش‌بینی هستند؟ (ون‌درهایدن^۳، ۱۹۹۶). موضوع کلیدی رویکردهای ارزیابی، عدم قطعیت است، به‌ویژه زمانی که بررسی عدم قطعیت‌های متعدد در دستور کار است. ادن و آکرمن^۴ (۱۹۹۸) استدلال می‌کنند که «اولین اصل برای اندیشیدن به آینده، مستلزم پذیرش این نکته است که آینده‌های متعددی وجود دارد که باید به آن‌ها توجه شود، نه فقط یک آینده برای پیش‌بینی. به‌عبارت‌دیگر، تحولات احتمالی در عدم قطعیت‌های خاص، مجموعه بی‌نهایتی از شرایط ممکن را ایجاد می‌کند که یک سازمان

1. Ziegler
2. Slaughter
3. van der Heijden
4. Eden and Ackermann

ممکن است در آن‌ها فعالیت کند؛ بنابراین، طرفداران نظریه پیچیدگی مانند استیسی^۱ (۱۹۹۵) استدلال می‌کنند که «تجسم تصاویر معنادار از وضعیت آینده امکان‌پذیر نیست و انجام اقدامات خاص برای محقق‌شدن هر تصویر مشخصی از آینده غیرممکن است؛ زیرا روابط علت و معلولی بی‌اثر خواهند شد.» با این حال، مک مستر^۲ (۱۹۹۶) می‌گوید که «بقای سازمان مشروط به طرحی است که نیروهای محیطی آن را به گونه‌ای متعادل کند که یک هویت پایدار ایجاد شود؛ یک هویت با انعطاف‌پذیری زیاد در جزئیات و کاربردهای آن».

این مقاله ادبیتی را مرور می‌کند که از روش چشم‌انداز استفاده کرده‌اند که در آن، ابتدا یک چشم‌انداز را خلق کرده که یک هویت مبنا قرار می‌گیرد و دوم، استحکام آن چشم‌انداز را تحت چندین آینده ممکن آزمایش می‌کند. یکی از روش‌ها برای در نظر گرفتن محیط‌های مختلف آینده، سناریوپردازی است. شوارتز^۳ (۱۹۹۱) تعاریف متعددی از سناریو بیان می‌کند، اما استدلال می‌کند که آن‌ها پیش‌بینی آینده نیستند. سناریوها می‌توانند مجموعه‌ای از روش‌های سازمان‌یافته برای ما باشند تا افکار خود را در مورد محیط‌های بدیل آینده که تصمیمات ما ممکن است در آن نقش بازی کنند، منسجم کنیم. به عبارت ساده‌تر، یک سناریو می‌تواند یک داستان در مورد چگونگی تبدیل شدن به دنیایی دیگر باشد. ون در هیدن (۱۹۹۶) استفاده شل از سناریوها را به‌عنوان یکی از تصمیم‌گیری‌های حمایتی پابرجا می‌داند که با تشویق مدیران، با تولید پروژه‌ها و اخذ تصمیماتی، منجر به موفقیت در آینده‌های بدیل شد. او همچنین استدلال می‌کند که استفاده از سناریوپردازی کیفیت تفکر در مورد آینده را با بسط مدل‌های ذهنی مدیران از محیط کاری خود بهبود می‌بخشد. به‌طور خلاصه، تصاویر آنچه می‌خواهیم باشیم، یا چشم‌انداز، در درجه اول مربوط به مطلوبیت است. تصاویری از اینکه چگونه محیط خارجی ممکن است توسعه یابد، معمولاً مربوط به امکان‌پذیری است. در این مقاله توصیه‌های مربوط به چشم‌اندازسازی در پنج بعد کلیدی بررسی و تجزیه و تحلیل شده‌اند. این پنج بعد کلیدی عبارتند از:

تحلیل وضعیت کنونی سازمان: بررسی وضعیت داخلی سازمان و شناسایی نقاط قوت و

ضعف.

ارزیابی محیط خارجی: شناسایی عوامل خارجی که می‌توانند بر تصمیمات سازمان تأثیر

1. Stacey
2. McMaster
3. Schwartz

بگذارند.

شناسایی وضعیت آینده مطلوب: تعریف و توصیف چشم‌انداز آینده‌ای که سازمان می‌خواهد به آن برسد.

ارتباط آینده با وضعیت کنونی: تعیین راه‌هایی برای حرکت از وضعیت کنونی به سمت وضعیت آینده.

آزمون چشم‌انداز: ارزیابی قابلیت اجرایی و استحکام چشم‌انداز در برابر شرایط آینده. این مقاله مجموعه‌ای از روش‌های «چشم‌اندازسازی» را با هدف برجسته‌کردن شباهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها در تعدادی از ابعاد کلیدی بررسی می‌کند.

مبانی نظری

چشم‌انداز به‌عنوان تصویری از آینده: ادبیات مربوط به چشم‌اندازسازی معمولاً بر مفهوم چشم‌انداز به‌عنوان یک تصویر یا توصیف از آینده‌ای مطلوب تمرکز دارد. این تصویر می‌تواند به‌عنوان یک هدف یا آرمان برای سازمان‌ها عمل کند و به‌عنوان یک نقطه مرجع برای تصمیم‌گیری‌ها و اقدامات راهبردی مورد استفاده قرار گیرد.

تفاوت بین چشم‌انداز و پیش‌بینی: بسیاری از نویسندگان به تفکیک بین چشم‌انداز و پیش‌بینی اشاره می‌کنند. درحالی‌که پیش‌بینی به‌دنبال پیش‌بینی آینده براساس داده‌ها و الگوهای موجود است، چشم‌انداز به‌دنبال ایجاد یک تصویر الهام‌بخش و مطلوب از آینده است که می‌تواند به‌عنوان یک هدف برای سازمان‌ها عمل کند.

این مقاله به شناسایی پنج بعد کلیدی در فرایند چشم‌اندازسازی می‌پردازد:

تحلیل وضعیت کنونی سازمان: بررسی وضعیت داخلی سازمان و شناسایی نقاط قوت و ضعف آن.

اهمیت این مرحله در ایجاد یک پایه مستحکم برای توسعه چشم‌انداز است و اطمینان از اینکه چشم‌انداز با واقعیت‌های موجود همخوانی دارد.

ارزیابی محیط خارجی: تحلیل عوامل محیطی که می‌توانند بر آینده سازمان تأثیر بگذارند، مانند عوامل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فناورانه و محیط زیستی.

این ارزیابی به سازمان‌ها کمک می‌کند تا عدم قطعیت‌ها و فرصت‌های موجود در محیط را شناسایی کنند.

شناسایی وضعیت آینده مطلوب: فرایند تعیین و توصیف آینده‌ای که سازمان می‌خواهد به آن دست یابد.

این مرحله شامل تفکر خلاقانه و مشارکت ذی‌نفعان برای ایجاد یک تصویر مشترک از آینده است.

ارتباط آینده با وضعیت کنونی:

تحلیل چگونگی انتقال از وضعیت فعلی به وضعیت مطلوب.

این مرحله شامل برنامه‌ریزی راهبردی و شناسایی اقداماتی است که باید برای دستیابی به چشم‌انداز انجام شود.

آزمایش چشم‌انداز: ارزیابی و آزمون چشم‌انداز برای اطمینان از قابلیت تحقق آن در شرایط مختلف.

این مرحله شامل استفاده از سناریوها برای بررسی پایداری و انعطاف‌پذیری چشم‌انداز در برابر تغییرات محیطی است.

روش‌های مختلف توسعه چشم‌انداز: این مقاله به تنوع روش‌ها و رویکردهای موجود در ادبیات اشاره می‌کند. برخی از نویسندگان به ارائه مراحل مشخصی برای توسعه چشم‌انداز پرداخته‌اند، درحالی‌که دیگران بر اهمیت خلاقیت و تفکر راهبردی تأکید می‌کنند.

تأکید بر مشارکت: بسیاری از رویکردها بر اهمیت مشارکت و همکاری ذی‌نفعان در فرایند توسعه چشم‌انداز تأکید دارند. این مشارکت می‌تواند به ایجاد یک چشم‌انداز جامع و قابل‌قبول‌تر کمک کند و حس تعلق و مسئولیت را در میان اعضای سازمان تقویت کند.

چالش‌های موجود: این مقاله به چالش‌های موجود در فرایند توسعه چشم‌انداز اشاره می‌کند، از جمله عدم قطعیت‌های محیطی و ناهمسویی در میان ذی‌نفعان. این چالش‌ها می‌توانند بر توانایی سازمان‌ها در ایجاد و تحقق چشم‌انداز تأثیر بگذارند.

فرصت‌ها برای بهبود: نویسندگان به این نکته اشاره می‌کنند که با توجه به تنوع روش‌ها و رویکردها، سازمان‌ها می‌توانند از تجربه‌ها و بهترین شیوه‌های موجود در ادبیات بهره‌برداری کنند تا فرایند توسعه چشم‌انداز خود را بهبود بخشند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر به روش مرور نظام‌مند انجام شده است. مرور نظام‌مند یک نوع تحقیق علمی است که به‌منظور جمع‌آوری، تحلیل و ارزیابی نظام‌مند و جامع شواهد موجود در یک زمینه خاص انجام می‌شود. هدف از این روش‌شناسی، شناسایی و بررسی ادبیات موجود در این حوزه و استخراج ابعاد کلیدی مرتبط با تدوین چشم‌انداز در سازمان‌ها است.

جستجوی مقالات

برای جمع‌آوری مقالات مرتبط، از پایگاه‌های داده معتبر داخلی و خارجی استفاده شد. این پایگاه‌ها شامل:

پایگاه‌های خارجی:

Foresight, Emerald, ProQuest, Elsevier, Google Scholar, SAGE, Futures, Springer, Scopus.

پایگاه‌های داخلی:

Civilica, Portable Jame Humanities, Magiran, Irandoc و پایگاه‌های تخصصی نور.

کلیدواژه‌ها

در جست‌وجوی مقالات، از کلیدواژه‌های «vision» و «visioning» در مقالات خارجی و «چشم‌انداز» و «چشم‌اندازسازی» در مقالات داخلی به‌عنوان معیارهای اصلی استفاده شد. این کلیدواژه‌ها به‌منظور شناسایی مقالات مرتبط با مفهوم چشم‌انداز در زمینه آینده‌پژوهی و کاربردهای آن در سازمان‌ها انتخاب شدند.

معیارهای انتخاب مقالات

مقالات براساس معیارهای زیر انتخاب و مورد تحلیل قرار گرفتند:

محتوا: مقالات باید به بررسی روش‌های چشم‌اندازسازی و کاربرد آن‌ها در سازمان‌ها پرداخته باشند.

نوع مقاله: تنها مقالات پژوهشی و تحلیلی که به‌صورت علمی منتشر شده‌اند، مورد بررسی قرار گرفتند.

زبان: مقالات به زبان‌های فارسی و انگلیسی انتخاب شدند.

تعداد مقالات: در مجموع، ۷۸ مقاله از بین مقالات موجود استخراج شد که شامل ۲۵ مقاله

خارجی و ۵۳ مقاله داخلی بود. فهرست مقالات فارسی در پیوست ۱ آورده شده است.

تحلیل داده‌ها

پس از جمع‌آوری مقالات، تحلیل داده‌ها به صورت کیفی انجام شد. این تحلیل شامل مراحل زیر بود:

شناسایی ابعاد کلیدی

مقالات مورد بررسی به پنج بعد کلیدی مرتبط با روش چشم‌اندازسازی تقسیم‌بندی شدند: تجزیه و تحلیل وضعیت فعلی سازمان، ارزیابی محیط خارجی، شناسایی وضعیت‌های آینده مورد نظر، ارتباط آینده با وضعیت کنونی و ارزیابی چشم‌انداز.

مقایسه و تجزیه و تحلیل

مقالات بر اساس ابعاد کلیدی شناسایی شده مقایسه و تجزیه و تحلیل شدند. این مرحله شامل شناسایی شباهت‌ها و تفاوت‌ها در رویکردها و نتایج مقالات مختلف بود.

استخراج نتایج

نتایج حاصل از تحلیل داده‌ها به منظور ارائه تصویری جامع از وضعیت فعلی ادبیات پژوهشی در حوزه چشم‌اندازسازی و شناسایی چالش‌ها و فرصت‌های موجود مورد استفاده قرار گرفت.

سؤالات پژوهش

برای بررسی استفاده از روش چشم‌انداز در مطالعات آینده‌پژوهی خارجی و رسیدن به هدف پژوهش، سؤالات زیر مطرح گردید:

۱. روش «چشم‌اندازسازی» چیست و چگونه در تحقیقات مختلف مورد استفاده قرار می‌گیرد؟
۲. چه تفاوت‌هایی در استفاده از مفهوم «چشم‌انداز» بین مقالات داخلی و خارجی وجود دارد؟
۳. چگونه می‌توان وضعیت کنونی یک سازمان را تحلیل کرد و آن را با چشم‌انداز آینده مرتبط ساخت؟
۴. چه عواملی در ارزیابی محیط خارجی سازمان تأثیرگذار هستند و چگونه می‌توان آن‌ها را شناسایی کرد؟
۵. چشم‌انداز مطلوب در آینده چگونه تعریف می‌شود و چه ارتباطی با وضعیت کنونی دارد؟
۶. راهنماها و نکات کلیدی برای توسعه چشم‌اندازها در سازمان‌ها چیست و چگونه می‌توان آن‌ها را به کار بست؟

تحلیل داده‌ها و یافته‌های پژوهش

برای هریک از پنج بعد کلیدی، جداول ۱ تا ۵ طیف وسیعی از دیدگاه‌ها را درمورد چگونگی برخورد با هر بعد نشان می‌دهند. توضیحات همراه با هر جدول، خلاصه‌ای از تجزیه و تحلیل ابعاد ذکر شده را ارائه می‌دهد و در صورت لزوم از نظرات نویسندگان دیگر هم کمک می‌گیرد. قبل از اقدام به تجزیه و تحلیل پنج بعد کلیدی، حائز اهمیت است که درمورد ماهیت توصیه‌های موجود در مقالات، نکاتی مطرح شود.

اول، برخی از نویسندگان راهنمایی‌های خاصی درمورد اجزای یک چشم‌انداز یعنی آنچه یک چشم‌انداز خوب را خلق می‌کند یا از چه مسائلی باید اجتناب شود، ارائه می‌دهند (به‌عنوان مثال فریش، ۱۹۹۸؛ ال نمکی، ۱۹۹۲). با این حال، افراد دیگر مانند کالینز و پوراس (۱۹۹۴، ۱۹۹۶) از ترسیم یک فرایند اجتناب کرده و آن را به کارهای هنری میکل‌آنژ تشبیه می‌کنند که با استفاده از اعداد در نقاشی، شاهکارهای خود را خلق می‌کرد. نویسندگان دیگر فرایندهایی را توصیف می‌کنند که منجر به تدوین چشم‌انداز می‌شود. واضح است که اختلاف نظر درمورد آنچه برای تدوین چشم‌انداز نیاز است وجود دارد.

دوم، نویسندگان در ارائه تعریف دقیقی از هر مرحله خاص فرایند، بسیار متفاوت هستند. به‌عنوان مثال، در اولین بعد از پنج بعد کلیدی، برخی از نویسندگان مثل شومیکر (۱۹۹۲) و خیمنز و همکاران (۱۹۹۷)، به‌صراحت از چگونگی تجزیه و تحلیل وضعیت فعلی سخن می‌گویند، درحالی‌که دیگران به‌سادگی از اقداماتی می‌گویند بدون اینکه به‌صراحت از چگونگی انجام آن سخنی به میان آورند. در ادامه هریک از این پنج بعد کلیدی بیشتر مورد بررسی قرار می‌گیرد:

تحلیل وضعیت فعلی سازمان

جدول ۱، سه دیدگاه درمورد بعد کلیدی اول را ارائه می‌دهد. تجزیه و تحلیل وضعیت فعلی سازمان، در درجه اول با هدف پاسخ به سؤالات زیر است:

- درحال حاضر از نظر شایستگی‌های اصلی، منابع موجود، نقاط ضعف و قوت کجا هستیم؟ (به‌عنوان مثال، شومیکر، ۱۹۹۲)
- چگونه به این موقعیت رسیدیم؟ (به‌عنوان مثال، کوزز و پوزنر، ۱۹۹۶).

جدول ۱. تحلیل وضعیت فعلی سازمان

<p>تجزیه و تحلیل وضعیت سازمان فعلی در حال حاضر در چه وضعیتی قرار داریم؟ چگونه به وضعیت فعلی رسیدیم؟ توانمندی سازمان برای مقابله با عوامل خارجی قابل پیش‌بینی که توسط کاوش در محیط کاری شناسایی شده‌اند کدام است؟</p>	<p>خیمنز و دیگران</p>
<p>در عمل چه چیزی می‌توانیم باشیم؟ تجزیه و تحلیل منابع و توانایی‌های شرکت (نقاط ضعف و قوت).</p>	<p>ویلسون</p>
<p>چشم‌انداز نیاز به تفکر فراتر از توانایی‌های فعلی دارد. ایده اصلی نیازمند مشخص کردن ارزش‌ها و اهداف اصلی است. ارزش‌های اصلی: مجموعه کوچکی از اصول هدایتگر بدون زمان مشخص که نیازی به توجه خارجی نداشته و دارای ارزش ذاتی و اهمیت برای کسانی است که در داخل سازمان هستند. هدف اصلی: دلایل سازمان برای بودن و ادامه حیات.</p>	<p>کالینز و پوراس</p>

نویسندگان استدلال می‌کنند که هدف از چنین تجزیه و تحلیلی، پیاده‌سازی چشم‌انداز در واقعیت و درک درستی از «قدم‌های آغازین» در هنگام نگاه به آینده است. برخی (به‌عنوان مثال، شومیکر، ۱۹۹۲) از این تجزیه و تحلیل برای تدوین چشم‌انداز استفاده می‌کنند، اما دیگران (به‌عنوان مثال، استوارت، ۱۹۹۳) به‌طور خاص استدلال می‌کنند که چشم‌انداز در ابتدا بدون توجه به وضعیت فعلی، برای نشان دادن وضعیتی ایده‌آل به کار می‌رود و سپس با تجزیه و تحلیل گذشته و حال در تضاد قرار می‌گیرد. نویسندگان دیگر به ارزیابی وضعیت فعلی سازمان اعتقادی ندارند، آن‌ها معتقدند که یک چشم‌انداز نباید توسط قابلیت‌ها یا تفکر فعلی سازمان محدود شود. به‌عنوان مثال، فرایند طراحی ایده‌آل آکوف از شرکت‌کنندگان دعوت می‌کند تا فرض را بر این بگذارند که سازمان نابود شده و به چشم‌اندازی نیاز است که برای هدایت بازسازی آن به شکلی مطلوب مورد استفاده قرار گیرد (آکوف، ۱۹۹۳).

ارزیابی محیط خارجی

جدول دوم، سه دیدگاه در مورد این بعد کلیدی دوم ارائه می‌دهد که سه موضوع مهم برای این بعد مدنظر قرار می‌گیرد: اول، آیا محیط خارجی باید مورد ارزیابی قرار گیرد؟ دوم، اگر پاسخ به

این سؤال مثبت است، در چه مرحله‌ای از فرایند چشم‌اندازسازی باید انجام شود؟ سوم، محیط خارجی سازمان چگونه باید ارزیابی شود؟

جدول ۲. ارزیابی محیط خارجی

<p>طراحی محدود: با در نظر گرفتن این فرض که محیط سازمان (شامل سیستم‌ها) بدون تغییر باقی می‌ماند، نیاز به پیش‌بینی محیط آینده را کنار می‌گذارد. با این حال، باید از فرضیات مطرح شده در خصوص آینده، در هنگام تدوین چشم‌انداز آگاه بود.</p> <p>طراحی بدون محدودیت: طراحان، مجاز به تغییر محتویات هر یک از سیستم‌های موجود هستند، اما تنها به روش‌هایی که بر عملکرد سازمانی که در حال طراحی مجدد است، تأثیر بگذارد.</p>	اکوف
<p>توصیفی گسترده از محیط احتمالی آینده (قبل از تدوین چشم‌انداز).</p>	استوارت
<p>روندهای مستند، مبنایی صحیح برای تدوین چشم‌انداز فراهم می‌کند. عدم قطعیت‌ها جایگاه خود را در توسعه چشم‌انداز دارند که این جایگاه در پایان فرایند است (به‌طور مثال، سناریوهایی را برای ارزیابی چشم‌انداز خلق کنید، از عدم قطعیت‌ها به‌عنوان مبنایی برای خلق چشم‌انداز استفاده نکنید).</p>	فریش

در مورد سؤال اول که «آیا محیط خارجی باید مورد ارزیابی قرار گیرد»، برخی از نویسندگان بر این باورند که خلق یک چشم‌انداز نباید با پیش‌بینی تحولات احتمالی آینده محدود شود. به‌عنوان مثال، تعریف زیگلر از «چشم‌اندازسازی» فرایندی است که نه مربوط به احتمالات است و نه ممکن‌ها، بلکه مربوط به مطلوبیت‌ها، تصورات، موارد لحاظ‌شده، موارد متقاعدکننده و اسطوره‌هاست (زیگلر، ۱۹۹۱). به‌طور مشابه، «هدف بزرگ» که توسط کالینز و پوراس (۱۹۹۴، ۱۹۹۶) تعریف شده است، نیاز به تفکری دارد که نه تنها فراتر از قابلیت‌های فعلی است، بلکه فراتر از روندهای محیطی، نیروها و شرایط است. در مورد سؤال دوم که «ارزیابی در چه مرحله‌ای از فرایند چشم‌اندازسازی باید انجام شود»، اکثر نویسندگان توصیه می‌کنند که محیط خارجی را قبل از تدوین چشم‌انداز ارزیابی کنید. به‌عنوان مثال، ویلسون (۱۹۹۲)، شومیکر (۱۹۹۲) و خیمنز و همکاران (۱۹۹۷)، فرایند تدوین چشم‌انداز خود را با تجزیه و تحلیل محیط آینده آغاز می‌کنند. در مقابل، کوزز و پوزنر (۱۹۹۶) توصیه می‌کنند که فرضیات در مورد محیط خارجی پس از تدوین چشم‌انداز ارزیابی شود. در مورد سومین سؤال که «محیط خارجی سازمان چگونه باید ارزیابی شود»، دو روش ارزیابی محیط خارجی آینده در مقالات چشم‌انداز وجود دارد: اولین مورد شامل شناسایی یک محیط احتمالی در آینده است، همان‌طور که توسط روندهای پیش‌بینی‌شده کلیدی

نشان داده می‌شود. به‌عنوان مثال، رینور (۱۹۹۸) از شناسایی پیشران‌های بازار حمایت می‌کند که به‌عنوان شواهد محیطی محسوب می‌شود که سازمان در آن فعالیت یا رقابت می‌کند و درمجموع نشان‌دهنده وضعیت احتمالی آینده امور مربوط به سازمان است. رویکرد دوم برای شناسایی عدم قطعیت‌های کلیدی در آینده (جهان خارج) طراحی شده است که سازمان باید در آن فعالیت کند. به‌عنوان مثال، شومیکر (۱۹۹۲) و ویلسون (۱۹۹۲)، تدوین سناریوهای متعدد محیط خارجی آینده را توصیه و اذعان می‌کنند که آینده نامشخص است و نمی‌تواند پیش‌بینی شود. به نظر می‌رسد فریش (۱۹۹۸) با استفاده از روندهای مستند برای تدوین چشم‌انداز و سپس ارزیابی پابرجایی آن‌ها با استفاده از سناریوهایی برای درک عدم قطعیت‌ها، هر دو رویکرد را با هم ترکیب می‌کند.

شناسایی وضعیت مطلوب آینده

جدول ۳، سه دیدگاه در مورد بعد کلیدی سوم ارائه می‌دهد که شامل دو مورد مهم است. اولین مورد این است که آیا یک چشم‌انداز واحد باید تدوین شود یا چشم‌اندازهای متعدد تدوین و مورد بررسی بیشتر قرار گیرند. دوم این است که آیا چشم‌انداز محصول یک فرایند است یا تصور یک وضعیت ایده‌آل بدون محدودیت.

جدول ۳. شناسایی وضعیت آینده (های) مطلوب

یک چشم‌انداز از آینده که شامل دو بخش است، مشخص کنید: یک «هدف جسورانه» ۱۰ تا ۳۰ ساله. توصیفات زنده از آینده شامل یک توصیف پرجنب‌وجوش، جذاب و خاص مشابه آنچه برای رسیدن به هدف لازم است.	کالینز و پوراس
دو مؤلفه چشم‌انداز: چشم‌انداز بازتابی: چشم‌انداز منطقی و تحلیلی که به «چه چیزی می‌توانیم برسیم؟» می‌پردازد. چشم‌انداز شهودی: چشم‌انداز غریزی، احساسی که به «واقعاً چه می‌خواهیم؟» می‌پردازد. چشم‌انداز نهایی از بین دیدگاه بازتابی یا شهودی یا ترکیب هر دو انتخاب می‌شود.	پاریک و نوباتر
چشم‌انداز نتیجه‌کنار هم قراردادن سناریوهای محیط خارجی آینده با اقدامات راهبردی است؛ به‌طور مثال شناسایی قابلیت‌های اصلی مؤثر برای بخش‌های مختلف کسب‌وکار در دنیاهای متفاوت و قراردادن آن‌ها در یک چشم‌انداز.	شومیکر

نویسندگان در مورد حمایت از تدوین چشم‌اندازهای متعدد یا یک چشم‌انداز واحد، در طول فرایند خلق چشم‌انداز، متفاوت هستند. هدف نهایی همه این مقالات، تدوین یک چشم‌انداز واحد

است. باین‌حال، آنچه متفاوت است، انجام مراحل تدوین آن است. اکثر نویسندگان تدوین یک چشم‌انداز مشترک را توصیه می‌کنند. باین‌حال، زیگلر (۱۹۹۱) توصیه می‌کند که افرادی با ارزش‌های مشترک، چشم‌اندازهای ایده‌آلی را تدوین کنند که بعداً با کل گروه به‌عنوان بخشی از فرایند شکل‌گیری چشم‌انداز اصلی به اشتراک گذاشته شود. چنین رویکردی تنوع نظرات مختلف و در نتیجه انتخاب گزینه مطلوب را در طول فرایند حفظ می‌کند. در خصوص مسئله دوم که آیا چشم‌انداز محصول یک فرایند است یا تصور یک وضعیت ایده‌آل بدون محدودیت، دیدگاه برخی از نویسندگان این است که چشم‌انداز محصول یک فرایند است. به‌عنوان مثال، چشم‌انداز ویلسون پس از ارزیابی هر دو عرصه داخلی و خارجی سازمان شکل می‌گیرد (ویلسون، ۱۹۹۲). توصیه می‌شود که هریک از شش عنصر کلیدی چشم‌انداز (مقیاس کسب‌وکار، محدوده فعالیت‌ها، تمرکز بر محصول و بازار، تمرکز بر رقبا، تصورات و ارتباطات)، همان‌طور که در ۵ تا ۱۰ سال آینده مدنظر است، مورد توجه قرار گیرد. در مقابل، تعدادی از نویسندگان بر این باورند که چشم‌انداز باید نشان‌دهنده یک تصویر ایده‌آل بدون محدودیت از آنچه مطلوب آینده سازمان‌هاست، باشد. به‌عنوان مثال، چشم‌انداز استوارت «بیانیه‌ای جامع است از آن چیزی که ما می‌توانیم از موانع امروز جدا شویم؛ یعنی یک وضعیت ایده‌آل» (استوارت، ۱۹۹۳). البته همه چشم‌اندازهای ایده‌آل بدون محدودیت نیستند. به‌عنوان مثال، طراحی چشم‌انداز ایده‌آل اکوف، شامل محدودیت‌های امکان‌سنجی فناوری و قابلیت عملیاتی بودن چشم‌انداز می‌شود که با توصیه‌هایی برای بهبود مستمر از محیط داخل و خارج همراه است (اکوف، ۱۹۹۳).

یکی دیگر از ویژگی‌های قابل توجه طراحی چشم‌انداز ایده‌آل اکوف این است که طراحی برای زمان حال است نه برای زمان مشخصی در آینده. استدلال او این است که یک سازمان راه موثق‌تری برای خلق آینده مطلوب خود ندارد مگر اینکه به‌طور مداوم تلاش کند حال خود را به وضعیت ایده‌آل نزدیک کند.

ارتباط آینده با زمان حال

جدول ۴، سه دیدگاه درمورد بعد کلیدی چهارم ارائه می‌دهد. دو مسئله مربوط به این بعد وجود دارد: اول اینکه آیا چشم‌انداز باید در تقابل با وضعیت فعلی سازمان قرار گیرد یا خیر؟ و دوم، اگر پاسخ مثبت است، چگونه باید انجام شود؟

جدول ۴. ارتباط آینده با زمان حال

اکوف	در ساخت یک چشم‌انداز، فرض بر این است که سازمان فعلی، دیگر وجود ندارد، بنابراین وصل کردن آینده به زمان حال بخشی از فرایند نیست.
خیمز	با شروع در زمان حال، اقدامات لازم برای نزدیک‌شدن به یک وضعیت ایده‌آل، شناسایی شود. سپس این اقدامات به صورت دموکراتیک رتبه‌بندی شوند. جزئیات این اقدامات را افرادی که مسئولیت اجرای آن‌ها را بر عهده می‌گیرند، مشخص خواهند کرد.
زیگلر	چشم‌اندازهای منتخب با مشخص کردن تاریخی از آینده همراه است تا نشان دهد که چگونه آینده از درون زمان حال تکامل می‌یابد. از مسیرهای راهبردی و برنامه‌های عملی برای به‌کارگیری چشم‌انداز مشترک در زمان حال استفاده خواهد شد.

بسیاری از نویسندگان، به‌عنوان مثال کالینز و پوراس (۱۹۹۴، ۱۹۹۶) و کوز و پوزنر (۱۹۹۶)، درمورد مسئله اجرای چشم‌انداز مانند اتصال چشم‌انداز آینده به زمان حال، سکوت می‌کنند. نویسندگانی که توصیه می‌کنند چشم‌انداز را با زمان حال مقایسه کنید، این کار را به‌منظور شناسایی اقدامات راهبردی انجام می‌دهند که سازمان را قادر می‌سازد تا به سمت چشم‌انداز خود حرکت کند. این کار را می‌توان به دو روش انجام داد، برنامه‌ریزی روبه‌جلو، از زمان حال به آینده یا پس‌نگری از آینده به زمان حال. به‌عنوان مثال، فرایند استوارت شامل استفاده از مفاهیم عملی برای چارچوب‌بندی چشم‌انداز است و کمک می‌کند مسیر روبه‌جلو به سمت چشم‌انداز واضح شود (استوارت، ۱۹۹۳). در مقابل، زیگلر (۱۹۹۱) طرفدار پس‌نگری از آینده به زمان حال است که در آن، از شرکت‌کنندگان دعوت می‌کند تا یک تاریخ در آینده را برای چشم‌انداز خود مشخص سازند تا نشان دهند که چگونه این چشم‌انداز از زمان حال ظهور پیدا می‌کند.

آزمایش چشم‌انداز

جدول ۵ خلاصه‌ای از چهار دیدگاه، در بعد کلیدی سوم ارائه می‌دهد. آزمایش چشم‌انداز شامل دو مؤلفه است که از تجزیه و تحلیل‌های قبلی محیط داخلی و خارجی استفاده می‌کنند. اولین مؤلفه بررسی امکان‌پذیر بودن چشم‌انداز با توجه به قابلیت‌های اصلی داخلی است و مؤلفه دوم بررسی پابرجایی چشم‌انداز با توجه به ظرفیت‌های محیط خارجی آینده است. به‌این ترتیب، موارد بالقوه بحث‌برانگیز دو مورد هستند: آیا یک چشم‌انداز باید مورد «آزمایش» قرار گیرد و اگر چنین است، امکان‌سنجی و پابرجایی آن چگونه مورد ارزیابی قرار خواهد گرفت؟

جدول ۵ - ارزیابی چشم‌انداز

هیچ ارزیابی، به‌صراحت از امکان‌سنجی یا پابرجایی چشم‌انداز نمی‌تواند انجام گیرد؛ زیرا چشم‌انداز یک حالت ایده‌آل است که با استفاده از تفکری فراتر از قلمرو محدودیت‌های فعلی یا بالقوه خلق شده است.	کالینز و پوراس
بررسی امکان‌سنجی بخشی جدایی‌ناپذیر از فرایند است؛ یعنی حرکت از وضعیت فعلی به سمت چشم‌انداز باید امکان‌پذیر باشد. باین‌حال، چشم‌انداز برای پابرجایی آزمایش نمی‌شود؛ زیرا در مقابل یک محیط احتمالی آینده تدوین شده است.	استوارت
بررسی‌های منطقی با مقایسه بیانیه چشم‌انداز با تجزیه و تحلیل‌های داخلی / خارجی قبلی انجام می‌شود تا اطمینان حاصل شود که تدوین چشم‌انداز بر مبنای واقعیت و عملی بودن است.	ویلسون
هرچه تجربیات شرکت‌کنندگان متنوع‌تر باشد، دامنه و تنوع آینده‌های بدیل خلق شده پابرجاتر خواهد بود.	زیگلر

در میان نویسندگانی که موافق آزمایش چشم‌انداز هستند، برخی نظرات درمورد چگونگی انجام این آزمایش وجود دارد. بعضی از نویسندگان، از تجزیه و تحلیل محیط داخلی و خارجی در فرایند تدوین چشم‌انداز استفاده می‌کنند تا اطمینان حاصل کنند که چشم‌انداز خلق شده امکان‌پذیر و پابرجاست. شومیکر (۱۹۹۲) استدلال می‌کند که انعطاف‌پذیری کلید موفقیت در آینده است؛ بنابراین این آزمون باید یک ارزیابی مهم از چشم‌انداز و جهت‌گیری راهبردی آن باشد. روش او استفاده از مجموعه سناریوهایی برای آزمایش پابرجایی چشم‌انداز است؛ اما همه روش‌ها استفاده از سناریوهای متعدد را پیشنهاد نمی‌کنند. استوارت (۱۹۹۳) و رینور (۱۹۹۸) استفاده از آینده «احتمالی» برای آزمایش یک چشم‌انداز را پیشنهاد می‌کنند. باین‌حال، می‌توان استدلال کرد که چنین دیدگاهی لزوماً پابرجا نیست. یک آینده محتمل تنها معادل یک پیش‌بینی نقطه‌ای است؛ زیرا طیف وسیعی از شرایط احتمالی در محیط آینده را نشان نمی‌دهد. زیگلر (۱۹۹۱) توصیه‌های غیرمعمول درمورد پابرجایی یک چشم‌انداز دارد. او استدلال می‌کند که تنوع شرکت‌کنندگان در این فرایند، توجیهی برای پابرجایی آن است؛ هرچه تجربیات شرکت‌کنندگان متنوع‌تر باشد، «تصاویر خلق شده توسط آن‌ها، یعنی دامنه و تنوع آینده‌های بدیلی که خلق می‌کنند، بزرگ‌تر خواهد بود.» باین‌حال، این مطلب لزوماً به این معنی نیست که چشم‌انداز مشترک نهایی نسبت به محیط‌های خارجی بدیل آینده پابرجا خواهد بود. برخی از نویسندگان هیچ اشاره روشنی به آزمایش چشم‌انداز تدوین شده ندارند. نه کالینز و پوراس (۱۹۹۴، ۱۹۹۶) و نه لیپتون (۱۹۹۶)

به‌صراحت بیان نمی‌کنند که یک چشم‌انداز باید در برابر توانمندی‌های فعلی یا عدم‌قطعیت‌های آینده آزمایش شود. طراحی وضعیت ایده‌آل اکوف، فرض را بر این می‌گذارد که سازمان نابود شده است و نیاز به طراحی مجدد دارد، بدون اینکه لزوماً قابل‌اجرا باشد (اکوف، ۱۹۹۳). او استدلال می‌کند که یک چشم‌انداز باید از لحاظ فناوری امکان‌پذیر و از نظر عملیاتی پابرجا باشد. چشم‌انداز برای حال حاضر سازمان است، بنابراین باید با شرایط و قوانین روز آن، سازگاری داشته باشد.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

این مقاله به بررسی ادبیات مرتبط با روش «چشم‌انداز» در آینده‌پژوهی و به تحلیل ابعاد کلیدی این روش پرداخته است. نتایج نشان می‌دهند که تدوین یک چشم‌انداز مؤثر نیازمند تعادل بین تجزیه و تحلیل منطقی و تفکر شهودی است. درحالی‌که رویکردهای منطقی به تجزیه و تحلیل وضعیت فعلی و ارزیابی محیط خارجی تأکید دارند، رویکردهای شهودی بر ایجاد یک تصویر ایده‌آل و مطلوب از آینده تمرکز می‌کنند.

این مقاله همچنین تأکید می‌کند که هیچ رویکرد واحدی برای تدوین چشم‌انداز وجود ندارد و هر نویسنده رویکرد خاص خود را دارد. این تنوع در رویکردها می‌تواند به درک بهتر و غنی‌تر از مفهوم چشم‌انداز کمک کند، اما همچنین می‌تواند موجب سردرگمی در انتخاب بهترین روش برای تدوین چشم‌انداز شود.

درنهایت، ترکیب تجزیه و تحلیل وضعیت فعلی با شناخت عدم‌قطعیت‌های محیطی و ایجاد یک چشم‌انداز ایده‌آل مستقل، می‌تواند به سازمان‌ها کمک کند تا به سمت آینده‌ای مطلوب حرکت کنند. این مقاله پیشنهاد می‌کند که سازمان‌ها باید به‌طور مداوم به ارزیابی و به‌روزرسانی چشم‌اندازهای خود بپردازند تا با تغییرات محیطی و عدم‌قطعیت‌ها سازگار شوند و توانایی خود را برای تحقق اهداف بلندمدت تقویت کنند.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- ابراهیمی، نبی‌اله (۱۳۸۹). چشم‌انداز روابط کشورهای عرب با عراق جدید. *مطالعات راهبردی*، ۱۳ (۱) (۴۷)، ۱۲۳-۱۴۹.
- آتشک، محمد و ماهزاده، پریسا (۱۳۸۶). دولت الکترونیک در ایران؛ وضعیت موجود و چشم‌انداز آینده. کنفرانس بین‌المللی شهر الکترونیک تهران.
- آدمی، علی و کشاورز‌مقدم، الهام (۱۳۹۳). قابلیت بازدارندگی هسته‌ای ایران از چشم‌انداز نواقع‌گرایی. *سیاست جهانی*، ۳ (۱).
- اعتدالی‌رمضانی، هادی؛ خدابخشی، فریبا و کنعانی، الهه (۱۴۰۱). چشم‌انداز اثرات تغییر اقلیم بر خشکسالی براساس گزارش پنجم IPCC (مطالعه موردی شهر ایلام). *حفاظت منابع آب و خاک*، ۱۲ (۱) (۴۵)، ۸۷-۱۰۷.
- افتخاری، اعظم و اندجی‌گرمارودی، علی (۱۴۰۰). چشم‌انداز آینده صنعت مد با به‌کارگیری فناوری تولید افزایشی (چاپ سه‌بعدی). *جلوه هنر*، ۱۳ (۳۰) (۱)، ۷-۱۷.
- افشون، تورج و اله‌کرم، عبدالحسین (۱۳۹۷). مقایسه رویکرد امنیتی آمریکا و حشد شعبی در عراق؛ عملکرد و چشم‌انداز. *مطالعات روابط بین‌الملل (پژوهشنامه روابط بین‌الملل)*، ۱۱ (۴۲)، ۴۱-۷۲.
- امیراحمدیان، بهرام، و عسگری، حسن (۱۳۸۸). بحران اوستیای جنوبی: ریشه‌ها، ابعاد، پیامدها و چشم‌انداز آینده. *مطالعات اوراسیای مرکزی*، ۲ (۴).
- انتقال قدرت در فرانسه و انگلیس و چشم‌انداز روابط فرآتلانتیک. تهران، ایران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- بای، ابراهیم و سلامی، غلام‌حیدر (۱۳۸۴). چشم‌انداز توسعه پایدار شرق ایران. *تحقیقات جغرافیایی*، ۲۰ (۲) (۷۷)، ۴۶-۶۵.
- برک‌پور، ناصر و کیوانی، رامین (۱۳۹۸). گونه‌شناسی نظام مدیریت شهری در ایران، روند تحولات و چشم‌انداز اصلاحات. *معماری و شهرسازی (هنرهای زیبا)*، ۲۴ (۴)، ۲۱-۳۳.
- بنی‌هاشمی، میرقاسم (۱۳۸۸). چشم‌انداز توازن قدرت در قفقاز در پرتو تحول در روابط ترکیه - ارمنستان. *مطالعات راهبردی*، ۱۲ (۴) (۴۶)، ۱۱۵-۱۴۴.
- پوراحمدی‌میبدی، حسین و بهرامی، عارف (۱۳۹۷). *سیاست. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی*. ۶۲۹-۶۰۹.
- پورعزت، علی‌اصغر؛ فتحی، فاطمه؛ عباسی، طیبه و امیری‌سوادرودباری، عادل (۱۳۹۶). تدوین مدل شایستگی مدیران در جهت تحقق چشم‌انداز ۱۴۰۴. *مطالعات مدیریت راهبردی دفاع ملی*، ۱ (۱)، ۱۱۰-۱۳۷.
- پیغامی، مینا؛ رستم‌پور ملکی، رقیه و ساسانی، فرهاد (۱۴۰۰). تحلیل انتقادی گفتمان جایگاه زن در چشم‌انداز ۲۰۳۰ عربستان با تکیه بر روزنامه الوطن. *لسان‌مبین*، ۱۲ (۴۶)، ۲۵-۴۳.

- جانی، سیاوش (۱۳۹۷). بررسی تأثیر سطوح مختلف نهادی بر جذب سرمایه‌گذاری خارجی در کشورهای حوزه سند چشم‌انداز. *مجلس و راهبرد*، ۲۵ (۹۳)، ۳۰۷-۳۳۴.
- خضری، دلشاد؛ پیشگاهی‌فرد، زهرا و عزتی، عزت‌اله (۱۳۹۷). پیامدهای ژئوپلیتیکی اختلافات سرزمینی ژاپن با چین و چشم‌انداز تحولات منطقه ژئوپلیتیکی شرق آسیا. *نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی (جغرافیای انسانی)*، ۱۰ (۴)، ۱۱۹-۱۳۹.
- درویشی سه‌تلانی، فرهاد و همتی، زهره (۱۳۹۵). چشم‌انداز راهبرد آمریکا در برابر جمهوری اسلامی ایران. *مطالعات راهبردی*، ۱۹ (۱ (۷۱))، ۴۳-۶۹.
- دلاورپور اقدم، مصطفی و معادی رودسری، محمدحسن (۱۳۹۳). چشم‌انداز قوانین تحریمی آمریکا در قالب نظریه قدرت نرم. *مجلس و راهبرد*، ۲۱ (۷۸)، ۱۲۲-۱۴۸.
- دلوی، محمدرضا و قربانی، حسن (۱۳۹۱). جایگاه سرمایه اجتماعی در ترسیم وضعیت فرهنگی کشور براساس سند چشم‌انداز ۱۴۰۴. *مدیریت فرهنگی*، ۶ (۱۵)، ۱-۱۸.
- دیانتهی دیلمی، زهرا؛ بلوطی، الهام و داروند، روناک (۱۳۹۷). خرید اینترنتی مبتنی بر ارزش: چشم‌انداز تئوری حسابداری ذهنی (مطالعه موردی: دیجی‌کالا). *حسابداری مدیریت*، ۱۱ (۳۹)، ۴۹-۶۵.
- دینی ترکمانی، علی (۱۳۹۱). چشم‌انداز نظام اقتصاد بین‌الملل: رویکرد آینده‌پژوهی. *پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی*، ۲۰ (۶۱)، ۱۹۳-۲۱۵.
- ذاکری، علی و طاهری دمنه، محسن (۱۳۹۹). مطالعه‌ای آینده‌پژوهانه در ابعاد مختلف آموزش؛ ارائه چشم‌اندازی از مدرسه میان‌رشته‌ای آینده. *رویکردهای نوین آموزشی*، ۱۵ (۱ (۳۱))، ۱۳۳-۱۵۶.
- ذوالفقاری، عاطفه و زندحسامی، حسام (۱۳۹۵). چشم‌انداز آینده نقش شبکه‌سازی در افزایش مزیت رقابتی از طریق نوآوری باز در کسب‌وکارهای کوچک و متوسط. *رشد فناوری*، ۱۲ (۴۸)، ۵۸-۶۳.
- رحیمی بندرآبادی، سیما (۱۳۹۹). چشم‌انداز اثرات تغییر اقلیم بر جریان کمینه حوضه کرخه، افق ۲۰۷۰ تا ۲۱۰۰. *مهندسی و مدیریت آبخیز*، ۱۲ (۱)، ۲۹۸-۳۱۷.
- روابط دوجانبه ایران و مصر؛ فرصت‌ها، چالش‌ها و چشم‌انداز آینده (۱۳۸۳). مرکز پژوهش‌های مجلس. تهران.
- شافعی، سیما؛ بستان، یداله؛ فتاحی اردکانی، احمد و اعلامی، الهام (۱۳۹۹). تحلیل عامل‌های مؤثر و پیش‌بینی تقاضای نیروی کار در چشم‌انداز ۱۴۰۴ کشاورزی ایران. *اقتصاد کشاورزی (اقتصاد و کشاورزی)*، ۱۴ (۳)، ۱۳۱-۱۵۵.
- صادقی، سیدشمس‌الدین و مرادی، سمیرا (۱۳۹۶). ایران پساتحریم و چشم‌انداز ائتلاف راهبردی با روسیه. *پژوهش‌های راهبردی سیاست*، ۵ (۲۰ (۵۰))، ۱۸۹-۲۱۶.
- صافی، احمد (۱۳۹۸). صد سال تربیت معلم در ایران: فرصت‌ها، تهدیدها و چشم‌انداز آینده. *تعلیم و تربیت*، ۳۵ (۲ (۱۳۸))، ۸۳-۱۰۶.
- صباغیان، علی و سروستانی، عباس (۱۳۹۷). سیاست‌های ضدتروریستی اتحادیه اروپا؛ روندها، کارآمدی و چشم‌انداز. *مطالعات راهبردی*، ۲۱ (۱ (۷۹))، ۱۳۹-۱۶۶.

- عادل، افشین (۱۳۹۲). ارزیابی و تحلیل سیاست‌های برنامه‌های پنج‌ساله توسعه و چشم‌انداز شیلات ایران. علوم و فنون شیلات، ۲ (۳)، ۷۴-۵۷.
- عباس تبارمقری، رحمت (۱۴۰۰). چشم‌انداز انقلاب اسلامی در تحقق تمدن نوین اسلامی - ایرانی. جامعه‌شناسی سیاسی انقلاب اسلامی، ۲ (۱ (۵))، ۷-۲۲.
- عبدلی، ناهید (۱۴۰۱). چشم‌انداز گردشگری ماجراجویانه در ایران با رویکرد آینده‌پژوهی. مطالعات مدیریت گردشگری (مطالعات جهانگردی)، ۱۷ (۵۹)، ۱۵۳-۱۹۳.
- غلامی، احمد؛ روشن‌فرد، فاطمه و قاسمی، یونس (۱۳۹۵). نگاهی به ژن‌درمانی، پیشرفت‌های اخیر و چشم‌انداز آینده (مقاله مروری). علوم پزشکی رازی (مجله دانشگاه علوم پزشکی ایران)، ۲۳ (۱۴۹)، ۲۸-۴۵.
- فاضلی، عبدالرضا (۱۳۹۰). درآمدی بر نقش برنامه‌ریزی استراتژیک در تحقق چشم‌انداز ملی (مطالعه موردی: چشم‌انداز ۱۴۰۴ جمهوری اسلامی ایران). مجلس و راهبرد، ۱۸ (۶۷)، ۲۵۳-۲۸۷.
- فولادی خورموجی، علی (۱۳۹۶). نقش عوامل درون‌زا و برون‌زا در توسعه چشم‌انداز بندر تاریخی سیراف. مطالعات فرهنگی و سیاسی خلیج فارس، ۴ (۱۳)، ۹۹-۱۲۰.
- قانعی، مصطفی؛ نبی‌پور، ایرج؛ خانکه، حمیدرضا؛ دهنویه، رضا؛ اخوان انوری، فاطمه و رستگار، حسین (۱۴۰۱). فناوری‌های نوپدید حوزه سلامت و چشم‌انداز آینده: فرصت‌ها و چالش‌ها. فرهنگ و ارتقای سلامت، ۶ (۳)، ۵۰۴-۵۱۲.
- قربی، سیدمحمدجواد و محمدی نجم، سیدحسین (۱۳۹۳). امنیت فرهنگی در سند چشم‌انداز ۱۴۰۴ جمهوری اسلامی ایران؛ مؤلفه‌ها، تهدیدات و راهکارها. سیاست دفاعی، ۲۲ (۳ (۸۷))، ۹-۵۲.
- کاظمی، سیدعباس؛ شکوهیار، سجاد و ذوالفقاری، حسین (۱۳۹۴). تدوین راهبردهای کلان بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران براساس چشم‌انداز ۱۴۰۴. مطالعات مدیریت راهبردی، ۶ (۲۲)، ۱۵-۳۸.
- کاظمی، معصومه؛ قرونه، حسن؛ کاظمی، نفیسه و بابکی‌راد، اعظم (۱۳۹۷). بررسی مفاهیم و مبانی پس‌نگری و مقایسه آن با پیش‌بینی و چشم‌اندازسازی. آینده‌پژوهی مدیریت (پژوهش‌های مدیریت)، ۲۸ (۱۱۴)، ۱۶-۳۷.
- کریمی پاشاکی، سجاد و پیشگاهی‌فرد، زهرا (۱۳۹۳). چشم‌انداز جغرافیایی در تحلیل کارکرد فضای سایبر. فضای جغرافیایی، ۱۴ (۴۷)، ۲۳۳-۲۵۶.
- کریمی قهرودی، محمدرضا؛ فشارکی، مهدی و نظامی‌پور، قدیر (۱۳۹۲). تدوین چشم‌انداز و بلوغ توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات سازمان در افق ۱۴۰۴ با رویکرد آینده‌نگاری. بهبود مدیریت، ۷ (۱ (۱۹))، ۱۳۷-۱۶۱.
- محمدی، وحید (۱۳۹۵). چشم‌انداز درآمدهای حاصل از صادرات نفت و گاز ایران. تهران، ایران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- محمودی، زهرا (۱۳۹۹). چشم‌انداز و سناریوهای جایگاه طالبان در عرصه حکمرانی آینده افغانستان (با تأکید بر رویکردهای رسانه‌ای). پژوهش‌نامه رسانه بین‌الملل، ۵ (۲)، ۲۰۳-۲۲۵.
- مسعودنیا، حسین و سعیدی حیزانی، ندا (۱۳۹۱). بررسی عوامل سقوط رژیم حسنی مبارک و چشم‌انداز

- تحولات کشور مصر. دانش سیاسی، ۸ (۱ (۱۵))، ۱۶۳-۱۹۴.
- مطهری‌نژاد، سیدمجید؛ همایون، محمدهادی؛ خزایی، سعید و حاتمی، محمدرضا (۱۳۹۵). بازان‌دیشی سیاستی در نظریات و الگوهای آینده‌نگر، مناسب چشم‌انداز تمدنی انقلاب اسلامی. *رهیافت انقلاب اسلامی*، ۱۰ (۳۵)، ۱۳۳-۱۵۴.
  - میرفخرایی، سیدحسن؛ رحیمی، امید و سفیدی کاسین، آرش (۱۳۹۶). چشم‌انداز پسابرجام روابط گازی ایران و روسیه در الگوی مشارکت راهبردی. *مطالعات روابط بین‌الملل (پژوهش‌نامه روابط بین‌الملل)*، ۱۰ (۳۸)، ۱۵۵-۱۸۴.
  - نیاوند، بهروز؛ خردیار، سینا؛ آزادی، کیهان و اوشک سرائی، مریم (۱۴۰۱). کاربرد حسابرسی مدیریت در آسیب‌شناسی تحقق سند چشم‌انداز ۱۴۰۴. *رهیافت انقلاب اسلامی*، ۱۶ (۵۹)، ۴۹-۷۰.
  - نصایبان، شهریار و قویدل، صالح (۱۳۸۷). پیش‌بینی سهم اشتغال بخش‌های عمده اقتصادی کشور در چشم‌انداز ۱۴۰۴. *اقتصاد مالی (اقتصاد مالی و توسعه)*، ۱ (۴)، ۹-۲۳.
  - نویدنیا، منیژه (۱۳۸۸). چشم‌انداز پلیس؛ امنیت و سرمایه اجتماعی. *مطالعات راهبردی*، ۱۲ (۲ (۴۴))، ۲۹-۴۶.
  - واتق، محمود؛ قالیباف، محمداقبر و غلامی، مجید (۱۳۹۸). تدوین چشم‌انداز امنیتی مطلوب جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر مؤلفه‌های ژئوپلیتیکی. *مطالعات راهبردی بسیج*، ۲۲ (۸۲)، ۱۲۹-۱۵۷.
  - وفادار، حسین و ریسی و انانی، رضا (۱۳۹۰). امنیت انتظامی و سند چشم‌انداز ۱۴۰۴. *پژوهش‌نامه نظم و امنیت/انتظامی*، ۴ (۲)، ۱۰۵-۱۲۴.
  - یزدان‌پناه درو، کیومرث؛ قمری، عتیق‌اله؛ پیشگاهی‌فرد، زهرا و حاتمی‌نژاد، حسین (۱۳۹۸). تحلیل ژئوپلیتیکی چشم‌انداز آمایش سرزمین در کشور افغانستان و ارائه مدل راهبردی. *جغرافیا*، ۱۷ (۶۲)، ۶۲-۹۱-۱۰۳.
  - یوسفی‌راد، مصطفی و غفاری، هادی (۱۳۸۸). دانشگاه صنعتی در چشم‌انداز ۱۴۰۴. *صنعت و دانشگاه*، ۲ (۳)-۴، ۵۳-۶۱.

(ب) منابع انگلیسی

- Ackoff, R. L. (1993). Idealized design: Creative corporate visioning. *Omega* 21, 401-410. Chatham House Forum (1998). *Open Horizons: Scenarios for 2020*. Royal Institute of International Affairs: London
- Collins, J. C., and Porras, J. I. (1994). *Built to Last: Successful Habits of Visionary Companies*, Century, London.
- Collins, J. C., and Porras, J. I. (1996). Building your company's vision. *Harvard Bus. Rev.* Sep/Oct, 65-77.
- Easterby-Smith, M., Thorpe, R., and Lowe, A. (1991). *Management Research—An Introduction*, Sage, London.
- Eden, C., and Ackermann, F. (1998). *Making Strategy—The journey of Strategic Management*, Sage, London.
- El Namaki, MSS (1992). Creating a corporate vision. *Long Range Plan* 25, 25-29.

- Frisch, B. (1998). A pragmatic approach to vision. *J. Bus. Strat.* Jul/Aug, 12–15.
- Hicks, D., and Holden, C. (1995). *Visions of the Future—Why We Need To Teach for Tomorrow*, Trentham Books, Stoke-on-Trent, UK.
- Jimenez, J., Escalante, J. C., and Aguirre-Vazquez, J. (1997). Application of the Search Conference methodology to planning in higher education. *Syst. Pract.* 10, 225–269.
- Kettering Foundation (1995). *Framing Issues: Building a Structure for Public Discussions*, Kettering Foundation, Ohio.
- Kouzes, J. M., and Posner, B. Z. (1996). Envisioning your future: Imagining ideal scenarios. *The Futurist* May/ June, 14–19.
- Lipton, M. (1996). Demystifying the development of an organizational vision. *Sloan Mgmt. Rev.* Summer, 83–92.
- McMaster, M. D. (1996). *The Intelligence Advantage: Organizing for Complexity*. ButterworthHeinemann, Boston, MA.
- O'Brien, F. A., and Meadows, M. (1998). Future visioning: A case study of a scenario based approach. In Dyson, R. G., and O'Brien, F. A. (eds.), *Strategic Development: Methods and Models*, Wiley, Chichester, pp. 39–54.
- O'Brien, F. A., and Meadows, M. (2000). Corporate visioning: A survey of UK practice. *J. Opl. Res. Soc.* 51, 36–44.
- Parikh, J., and Neubauer, F. (1993). Corporate visioning. *Int. Rev. Strat. Manag.* 4, 105–116. Public Voice International (1994). *CHOICES for Britain: Avon Pilot Evaluation*, Public Voice International, Bristol.
- Raynor, M. E. (1998). That vision thing: Do we need it? *Long Range Plan* 31, 368–376. Schoemaker, P. J. H. (1992). How to link strategic vision to core capabilities. *Sloan Mgmt. Rev.* Fall, 67–81.
- Schwartz, P. (1991). *The Art of the Long View*, Doubleday, New York.
- Slaughter, R. A. (1991). Changing images of futures in the 20th century. *Futures* 5, 499–515.
- Stacey, R. D. (1995). The science of complexity: An alternative perspective for strategic change processes. *Strat. Manag. J.* 16, 477–495.
- Stewart, J. M. (1993). Future state visioning-A powerful leadership process. *Long Range Plan* 26, 89–98.
- van der Heijden, K. (1996). *Scenarios-The Art of Strategic Conversation*, Wiley, Chichester.
- Wilson, I. (1992). Realizing the power of strategic vision. *Long Range Plan* 25, 18–28.
- Yankelovich, D. (1992). How public opinion really works. *Fortune* 126(7), 102–108.
- Ziegler, W. (1991). Envisioning the future. *Futures* June, 516–527.

Civilizational Future Depiction Based on an Interpretive Atomistic Approach

Mohammad Eskandari¹

Received: 26-04-2023

Accepted: 26-07-2023

Abstract

The depiction of a future civilization in an atomistic approach is conducted in two ways: "studying the conditions and behaviors of past nations and communities" and "examining divine promises and narratives indicating the future state of societies and the end times." The validity of these two methods is based on certain rational, textual, and theological principles. Firstly, many verses and narrations identify the ultimate purpose of reflecting on the fate of past nations as a source of life lessons. Secondly, considering the unchanging divine traditions, the causes of these events can serve as models and be generalized to all times and places. That is, God has established laws and traditions since the time of past nations, which are not exclusive but rather universal principles applicable to all communities, from the past to the future. These laws predict the factors of growth and prosperity or decline and downfall of nations and communities. This depiction essentially consists of general propositions or laws about future events and their characteristics, derived from the conditions of past nations, forward-looking verses, and divine promises. It fundamentally differs from mere prediction or determinism. Ultimately, the inferred propositions collectively form different layers of this image, presenting an overall view of the envisioned future.

Keywords: Civilizational image, Atomistic approach, Lessons, Divine plan, Divine promises.

---

1. PhD Student in Public Policy, Faculty of Islamic Studies and Political Science, Imam Sadeq (AS) University, Tehran, Iran mo.es.vali@gmail.com

تصویرگری آینده تمدنی مبتنی بر رویکرد جزئی‌نگر

محمد اسکندری^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۰۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۰۶

چکیده

تصویرسازی از آینده تمدنی در رویکرد جزئی‌نگر به دو صورت «مطالعه وضعیت و رفتار اقوام و امت‌های پیشین» و «بررسی وعده‌های الهی و اخباری که دلالت بر وضعیت آینده جوامع و آخرالزمان می‌کنند» انجام می‌پذیرد. حجیت این دو صورت مبتنی بر برخی مبانی نقلی، عقلی و کلامی است که مطابق آن اول، بسیاری از آیات و روایات، غایت عبرت‌آموزی در زندگی را فلسفه رجوع به سرنوشت اقوام پیشین معرفی می‌کنند؛ دوم، با توجه به سنت‌های تغییرناپذیر الهی، علل این حوادث و وقایع، قابل الگوبرداری و تعمیم به همه زمان‌ها و مکان‌ها است؛ یعنی خداوند سنت‌ها و قوانینی از زمان اقوام گذشته جاری ساخته است که هرگز جنبه اختصاصی نداشته و به‌صورت سلسله قوانینی درباره همه اقوام از گذشته تا آینده تعمیم‌پذیر است که براساس آن، عوامل رشد و سعادت یا انحطاط و زوال امت‌ها و اقوام در آن پیش‌بینی شده است. این تصویر درحقیقت گزاره‌ها یا قوانین کلی درمورد حوادث و ویژگی‌های امور آینده است که با الهام از وضعیت اقوام پیشین، آیات آینده‌نگرانه و وعده‌های الهی به دست آمده‌اند و تفاوت ماهوی با مسئله پیش‌گویی و محتوم‌نگاری دارند. درنهایت گزاره‌های استنباط‌شده، هر کدام در نسبت با یکدیگر لایه‌های مختلف این تصویر را پدید می‌آورند و نمایی کلی از آن به‌دست می‌دهند.

کلیدواژه‌ها: تصویر تمدنی، رویکرد جزئی‌نگر، عبرت‌ها، طرح الهی، وعده‌های الهی.

۱. دانشجوی دکتری سیاست‌گذاری عمومی، دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)،

مقدمه

یکی از مهم‌ترین پایه‌های ساخت جامعه مطلوب، ارائه تصاویر مطلوب از آینده آن است؛ زیرا جامعه فاقد چشم‌انداز و افق حرکتی، در خوش‌بینانه‌ترین حالت خود دچار رکود و روزمرگی شده و به‌مرور سرمایه، منابع و امکانات خود را تباه خواهد ساخت. بنابراین تصویرگری آینده مطلوب، محور اساسی تغییر وضعیت اجتماعی است که نتایجی مانند شکوفایی فرهنگی، جهت‌دهی فعالیت‌ها و احساسات آحاد جامعه، تمرکز قوا و منابع، تقویت عناصر اجتماعی، تولید مفاهیم و ادبیات جدید و... را در بر دارد. در مقابل، پیامد فقدان چنین تصویری، زوال فرهنگی، بی‌برنامگی، پراکندگی قوا و کنش‌ها، غافلگیری و... است. در مقوله تمدن‌سازی این مسئله دارای اهمیت اساسی‌تری است و تمدن‌ها برای بقای حیات و حفظ پویایی خود، نیازمند تصویری از آینده خود هستند. این تصویر در پیوند استوار با پارادایم‌ها، ارزش‌ها، آرمان‌ها، ظرفیت‌ها، اقتضائات زمانی و مکانی و کلان‌روندهای آینده تمدن است که هر جامعه و تمدنی مبتنی بر این مؤلفه‌ها، وضعیت آرمانی خود را تصویرگری کرده و در جهت رسیدن به آن، برنامه‌ریزی و حرکت می‌کند. چنین تصویرسازی برای آینده تمدن اسلامی نیز امری ضروری بوده و تمدن اسلامی برای حفظ بقا و رقابت تمدنی خود، اول به ساخت چنین تصویری نیاز دارد و دوم، باید در مسیر گفتمان‌سازی، پذیرش اجتماعی و ترویج آن قدم بردارد. اساس چنین تصویری باید با دو مقوله مرتبط باشد: ارزش‌های الهی و اسلامی و واقعیت‌های بیرونی. پژوهش حاضر بر آن است تا نسبت تصویر آینده تمدنی با ارزش‌ها و مبانی دینی را بیابد و اساساً آنچه حائز اهمیت است این سؤال است که دین اسلام و قرآن چه زمینه ذهنی از آینده تمدنی و مؤلفه‌های آن برای حرکت تمدنی ارائه می‌دهند؟ روش استنباط و اکتشاف چنین تصویری چگونه است؟ پاسخ چنین سؤالاتی در نوع رویکرد استنباطی است که در مواجهه با دین و متن دینی اتخاذ می‌شود؛ براین اساس، از میان چند رویکرد تفسیری و استنباطی که وجود دارد، می‌توان متناسب با هریک به تصویری دینی و قرآنی از آینده تمدنی و مؤلفه‌ها و ویژگی‌های آن دست یافت. رایج‌ترین این رویکردها، تفسیر و رویکرد «جزئی‌نگر»، «استنباطی و موضوعی» و «ساختاری و سیاقی» است. در این پژوهش سعی خواهد شد با محوریت رویکرد جزئی‌نگر و دلالت‌های تفسیری آن، به روش‌شناسی و چگونگی ارائه تصویر الهی از آینده تمدنی مبتنی بر متن قرآن کریم پرداخته شود. عمده تمرکز این رویکرد معطوف به بررسی دلالت آیات و روایات در مورد رفتار اقوام پیشین، رفتار خداوند با آن‌ها، حوادث و وقایع پیشین، داستان‌های پیامبران، سرنوشت اقوام، خطابات الهی در مورد امت‌ها و... است. این رویکرد با اعتقاد به ایده حق‌باوری در

تاریخ و وجود جریان تاریخی حق و باطل، رویدادهای گذشته را همانند آینه‌ای می‌داند که وقایع حال و آینده را ترسیم می‌کند. در نتیجه استنباط مؤلفه‌ها و ویژگی‌های گذشتگان، به‌منابه چراغ راهی برای جوامع حال و آینده محسوب خواهد شد.

مفسران و پژوهشگران دینی برای اعتبار چنین رویکردی، شواهدی از آیات قرآن ذکر می‌کنند؛ به‌طور نمونه قرآن کریم یکی از وجوه آگاهی جوامع را عبرت‌آموزی به‌وسیله مطالعه سرنوشت پیشینیان معرفی می‌کند. مبتنی بر همین مبانی، عده‌ای هدف قرآن از طرح وقایع تاریخی را داستان‌سرایی صرف ندانسته بلکه عبرت‌آموزی و ارائه رهنمودهای سازنده برای حال و آیندگان از رهگذر تاریخ می‌دانند. بر همین اساس، قرآن در ذکر وقایع و حوادث، برعکس کتب تاریخی به ذکر مسائل کم‌فایده‌ای که نقش اساسی در هدایت جوامع ندارند نمی‌پردازد و در برخی موارد، پیگیری چنین مسائلی را نیز نکوهش می‌کند.^۱

مبانی نظری: روش تفسیری جزئی‌نگر و مبانی آن

این رویکرد، ساختار سوره و ارتباط بین آیات آن را در کشف معانی و مفاهیم قرآن دخیل نمی‌داند و هر واژه، آیه، بخشی از آیه یا آیات را مستقل از بافت کلی سوره بررسی می‌کند؛ بنابراین واحد استناد در این روش، آیه واحد یا بخشی از آن، آیات متعدد، تفسیر روایی یا روایت‌های مستقل و با تکیه بر ویژگی‌های ادبی و زبان‌شناختی واژگان است (احمدی آشتیانی، ۱۴۰۱، ص. ۴)

تصویرسازی از آینده تمدنی در روش جزئی‌نگر به دو صورت انجام می‌پذیرد:

۱. مطالعه وضعیت اقوام و امت‌های پیشین؛
۲. بررسی وعده‌های الهی و اخباری که دلالت بر وضعیت آینده جوامع و آخرالزمان می‌کنند.

حجیت این دو صورت مبتنی بر برخی مبانی نقلی، عقلی و کلامی است که مطابق آن، اولاً بسیاری از آیات و روایات غایت عبرت‌آموزی در زندگی را فلسفه رجوع به سرنوشت اقوام پیشین معرفی می‌کنند؛ ثانیاً با توجه به سنت‌های تغییرناپذیر الهی، علل این حوادث و وقایع، قابل الگوبرداری و تعمیم به همه زمان‌ها و مکان‌ها هستند؛ یعنی خداوند سنت‌ها و قوانینی را از زمان اقوام گذشته جاری ساخته است که هرگز جنبه اختصاصی نداشته و به‌صورت سلسله‌قوانینی درباره

۱. خداوند در آیه ۲۲ سوره کهف پرسش و پیگیری از تعداد نفرات اصحاب کهف را نکوهش می‌کند.

همه اقوام از گذشته تا آینده قابل تعمیم است که براساس آن، عوامل رشد و سعادت یا انحطاط و زوال امت‌ها و اقوام در آن پیش‌بینی شده است (موسوی مبلغ، ۱۳۹۳).

روش پژوهش

بخشی از روش تحقیق نوشتار پیش‌رو، مبتنی بر روش گردآوری داده‌ها به صورت اسنادی است؛ سپس به روش توصیفی - تحلیلی به تجزیه و تحلیل داده‌های گردآوری شده پرداخته شده است. بخش دیگر پژوهش نیز مبتنی بر روش تفسیری جزئی‌نگر سامان یافته است.

یافته‌های پژوهش

ابتدا مراحل و چگونگی تصویرگری مبتنی بر رویکرد تفسیری جزئی‌نگر توضیح داده می‌شود و در بخش دیگر، ویژگی‌ها و کلیات تصویر آینده تمدنی برآمده از تفسیر جزئی‌نگر بیان می‌شود.

رویکرد جزئی‌نگر و مبانی آن

همان‌طور که اشاره شد، تصویرسازی از آینده تمدنی در روش جزئی‌نگر به دو صورت انجام

می‌پذیرد:

۱. مطالعه وضعیت اقوام و امت‌های پیشین؛
۲. بررسی وعده‌های الهی و اخباری که دلالت بر وضعیت آینده جوامع و آخرالزمان می‌کنند.

قرآن به دو صورت مخاطب را به اهتمام در امر تاریخ دعوت کرده است:

الف) دعوت و امر به سیر در زمین و مشاهده آثار به‌جامانده از پیشینان:

«قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ» (سوره

آل عمران، آیه ۱۳۷ و ۱۳۸).^۱

ب) «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ» (سوره نمل، آیه ۶۹).^۲

قرآن بین گذشته، حال و آینده پیوند می‌دهد و با دعوت به سیر در آثار پیشینان، ارتباط فکری و فرهنگی امروزیان با گذشتگان خود را رقم می‌زند تا علل و عوامل سعادت و کامیابی یا سقوط و افول آنان مایه عبرت آیندگان گردد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ص. ۳۰۹).

۱. پیش از شما سنت‌هایی وجود داشت (و هر قوم طبق اعمال و صفات خود سرنوشت‌هایی داشتند که همانند آن را

شما نیز دارید)؛ پس در روی زمین گردش کنید و ببینید سرانجام تکذیب‌کنندگان [آیات خدا] چگونه بود؟!»

۲. «بگو بروید در روی زمین گردش کنید؛ سپس بنگرید عاقبت و سرانجام گناهکاران چگونه بوده است.»

ب) توجه به سرگذشت اقوام و امت‌های تاریخی:

این قسمت بخش عظیمی از دلالت‌های تاریخی آیات قرآنی را به خود اختصاص می‌دهد و تصریح بر این دارد که ذکر سرگذشت پیشینیان با اهداف زیر صورت می‌گیرد:

هدایت: «أَفَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسْكِنِهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّأُولِي النُّهَى» (سوره طه، آیه ۱۲۸).^۱

عبرت‌آموزی: «فَأَخَذَهُ اللَّهُ نَكَالَ الْآخِرَةِ وَالْأُولَى إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّمَن يَخْشَى» (سوره نازعات، آیه ۲۵ و ۲۶).^۲

- «لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ» (سوره یوسف، آیه ۱۱۱).^۳

الگودهی: «قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ...» (سوره ممتحنه، آیه ۴).^۴

- «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ...» (سوره احزاب، آیه ۲۱).^۵

تنشیت قلب پیامبر (ولی جامعه) و تقویت مؤمنان: «وَكَلَّا نَقْصُ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهِ فُؤَادَكَ وَجَاءَكَ فِي هَذِهِ الْحَقُّ وَمَوْعِظَةٌ وَذِكْرَى لِّلْمُؤْمِنِينَ».^۶ (موسوی مبلغ، ۱۳۹۳).

از حیث روایی نیز روایات متعددی وارد شده است که مبنای استنباط علل و عوامل ظهور و سقوط امت‌ها و پیش‌بینی آینده تمدن‌ها در این رویکرد قرار گرفته است. امیرمؤمنان علی (ع) در فرمایشی خطاب به فرزندشان چنین می‌فرماید: «أَيُّ بَنِي إِبْنِي وَ إِنْ لَمْ أَكُنْ عُمَرْتُ عُمَرَ مَنْ كَانَ قَبْلِي فَقَدْ نَظَرْتُ فِي أَعْمَالِهِمْ وَ فَكَّرْتُ فِي أَخْبَارِهِمْ وَ سِرَّتْ فِي أَثَارِهِمْ حَتَّى عُدْتُ كَأَحَدِهِمْ بَلْ كَأَنِّي بِمَا أَنْتَهَى إِلَيَّ مِنْ أُمُورِهِمْ قَدْ عُمَرْتُ مَعَ أَوْلِهِمْ إِلَيَّ آخِرِهِمْ فَعَرَفْتُ صَفْوَةَ ذَلِكَ مِنْ كَدْرِهِ وَ نَفْعَهُ مِنْ ضَرَرِهِ»؛ «پسر! درست است که من به اندازه پیشینیان عمر نکرده‌ام، اما در کردار آن‌ها نظر

۱. «آیا برای هدایت آنها کافی نیست که ما بسیاری از امت‌های گذشته را پیش از ایشان به هلاکت رساندیم درحالی‌که این‌ها در منازل آنان راه می‌روند؟ به‌درستی که در این امر نشانه‌هایی برای صاحبان عقل وجود دارد».

۲. «ازین‌رو خداوند او (فرعون) را به عذاب آخرت و دنیا گرفتار ساخت؛ در این عبرتی است برای کسی که [از خدا] بترسد!» (سوره آل‌عمران، ۱۳ و سوره حشر، آیه ۲).

۳. «به‌راستی که در سرگذشت‌های آن‌ها، درس عبرتی برای صاحبان اندیشه است».

۴. «برای شما سرمشق خوبی در زندگی ابراهیم و کسانی که با او بودند وجود داشت...»

۵. «مسئلاً برای شما در زندگی رسول خدا سرمشق نیکویی بود...»

۶. «ما از هریک از سرگذشت‌های پیامبران برای تو بازگو کردیم، تا به‌وسیله آن، قلبت را آرامش بخشیم و اراده‌ات قوی گردد. و در این (اخبار و سرگذشت‌ها)، برای تو حق و برای مؤمنان موعظه و تذکر آمده است».

افکندم و در اخبارشان اندیشیدم و در آثارشان سیر کردم تا آنجا که گویا یکی از آنان شده‌ام؛ بلکه با مطالعه تاریخ آنان، گویا از اوّل تا پایان عمرشان با آنان بوده‌ام. پس قسمت‌های روشن و شیرین زندگی آنان را از دوران تیرگی شناختم و زندگانی سودمند آنان را با دوران زیان‌بارش شناسایی کردم» (نهج‌البلاغه، نامه ۳۱). حضرت در فرمایشی دیگر نیز می‌فرماید: «استدلّ علی ما لم یکن بما قد کان، فإنّ الأمور أشباه»؛ «برای امور واقع‌نشده، به آنچه واقع شده است استدلال کن و با مطالعه قضایای تحقق‌یافته، حوادث یافت‌نشده را پیش‌بینی کن؛ زیرا امور جهان، همانند یکدیگرند» (نهج‌البلاغه، نامه ۴۶۷).

اتکای این رویکرد بر صورت دوم (وعده‌های الهی و اخبار آینده) نیز مبتنی بر مبنای حقانیت و تخلف‌ناپذیری وعده‌های الهی است. چون وعده‌های الهی قول خداوند هستند، بنابراین از مقوله مفاهیم ذهنی نیستند، بلکه از مقوله حقایق خارجی، عینی و حتمی هستند (کاوه و محمدحسینی، ۱۳۹۸، ص. ۲۰۹). ویژگی حقانیت^۱ و تخلف‌ناپذیری^۲ وعده‌های الهی یکی از مهم‌ترین امکانات در تصویرسازی از آینده در رویکرد جزئی‌نگر است که با کشف و تمسک بر آن‌ها می‌توان برخی ویژگی‌های ناظر بر مؤمنان، ستمگران، جوامع ایمانی و طاغوتی را در آینده استنباط کرد.

رویکرد جزئی‌نگر و تصویر تمدنی

تصویری که با اتکا بر رویکرد جزئی‌نگر از قرآن^۳ استنباط می‌شود، درحقیقت گزاره‌های کلی

۱. «وَعَدَ اللَّهُ حَقًّا وَ مَنْ أٰصَدَقُ مِنَ اللَّهِ قَبْلًا»؛ «وعده خدا حق است و راست‌گوتر از خدا در وعده کیست؟» (سوره النساء، آیه ۱۲۲).

۲. «وَعَدَ اللَّهُ لَأَ يَخْلِفَ اللَّهُ الْمِعَادَ»؛ «خدا این وعده را داده است؛ خدا وعده خلافی نمی‌کند» (سوره الزمر، آیه ۲۰).

۳. از حیث روایی در مورد برخی روایات ناظر به آینده، می‌توان ادعا کرد که تصویرسازی از اموری صورت می‌گیرد که تنها متکی بر گزاره‌های کلی نیست، بلکه روایت در مقام تبیین و تصویرگری صحنه‌ای از رویدادهای آتی است که حتی در برخی موارد، مختصات زمانی و مکانی صحنه نیز در آن ذکر می‌شود؛ روایت منقول از امام صادق (علیه‌السلام) نمونه واضح چنین تصویرگری است:

« عَنِ الصَّادِقِ عَلَيْهِ السَّلَامُ : أَنَّهُ ذَكَرَ كُوفَهُ وَقَالَ سَتَخْلُو كُوفَهُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَيَأْزُرُ [يَأْرِزُ] عَنْهَا الْعِلْمُ كَمَا تَأْزُرُ [تَأْرِزُ] الْحَيَّةَ فِي جُحْرِهَا ثُمَّ يَظْهَرُ الْعِلْمُ بَيْلِدَةً يُقَالُ لَهَا فَمٌ وَ تَصِيرُ مَعْدِنًا لِلْعِلْمِ وَالْفَضْلِ حَتَّى لَا يَبْقَى فِي الْأَرْضِ مُسْتَضْعَفٌ فِي الدِّينِ حَتَّى الْمُخَدَّرَاتِ فِي الْحِجَالِ وَ ذَلِكَ عِنْدَ قُرْبِ ظُهُورِ قَائِمِنَا فَيَجْعَلُ اللَّهُ فَمًا وَ أَهْلَهُ قَائِمِينَ مَقَامَ الْحِجَّةِ وَ لَوْ لَا ذَلِكَ لَسَاخَتْ الْأَرْضُ بِأَهْلِهَا وَ لَمْ يَبْقَ فِي الْأَرْضِ حُجَّةٌ فَيَفِيضُ الْعِلْمُ مِنْهُ إِلَى سَائِرِ الْبِلَادِ فِي الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ فَيَتِمُّ حُجَّةُ اللَّهِ عَلَى الْخَلْقِ حَتَّى لَا يَبْقَى أَحَدٌ عَلَى الْأَرْضِ لَمْ يَبْلُغْ إِلَيْهِ الدِّينَ وَ الْعِلْمُ ثُمَّ يَظْهَرُ الْقَائِمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَ يَسِيرُ سَبِيلَ لِقَمَةِ

درمورد حوادث و ویژگی‌های امور آینده است که می‌توان با الهام از وضعیت اقوام پیشین و وعده‌های الهی، به‌طور فراوان از آیات مختلف پراکنده در جای‌جای قرآن یا حتی بخشی از آیات به دست آورد و توصیه‌های کلی درمورد آینده و وضعیت مطلوب از آن ارائه داد. به‌طور نمونه دیدگاه قرآن در باب عوامل انحطاط و سقوط جوامع و تمدن‌ها با استناد بر آیاتی که به فروپاشی و نابودی اقوام پیشین پرداخته است، استنباط می‌شود و علل و عوامل منفی مانند فساد (با برداشت از فساد اقوامی مانند فرعون و ثمود)^۱، فسق (با برداشت از سرنوشت قوم لوط و فرعون)^۲، اسراف (با الهام از سرنوشت قوم لوط)^۳، بی‌ایمانی به خدا و تکذیب پیامبران (مبتنی بر سرگذشت قوم نوح)^۴،

اللَّهُ وَ سَخَطَهُ عَلَى الْعِبَادِ لَأَنَّ اللَّهَ لَا يَنْتَقِمُ مِنَ الْعِبَادِ إِلَّا بَعْدَ إِتْكَارِهِمْ حُجَّةً» «از امام صادق علیه‌السلام روایت شده که نام کوفه را برد و فرمود: به‌زودی کوفه از مؤمنان تهی شود و دانش از او پنهان گردد؛ چنان‌که مار در سوراخش پنهان شود. سپس دانش در شهری پدید شود که قمش گویند و معدن علم و فضل گردد تا آنجا که در روی زمین هیچ نادانی نسبت به دین نماند تا برسد به نوع‌رسان پرده‌نشین. این نزدیک به ظهور قائم ما باشد و خدا قم و مردمش را مقام حجت سازد و اگر آن نباشد، زمین اهلیش را فروربرد و حجتی در زمین نماند و دانش از آن به همه بلاد منتشر گردد در مشرق و مغرب و حجت خدا بر مردم تمام شود. تا کسی در روی زمین نماند که علم و دین به او نرسد؛ سپس قائم ظهور کند و سبب انتقام و خشم خدایی بر بنده‌ها شود؛ زیرا خدا از بنده‌ها انتقام نگیرد مگر پس از اینکه حجت را انکار کنند» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳/۵۷).

۱. «وَأَمْوَدَ الَّذِينَ جَابُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ، وَفِرْعَوْنَ ذِي الْأَوْتَادِ، الَّذِينَ طَعَوْا فِي الْبَلَدِ، فَأَكْثَرُوا فِيهَا الْفَسَادَ، فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ» «و با قوم ثمود، آنان که در آن وادی [برای ساختن بناهای استوار و محکم] تخته‌سنگ‌ها را می‌بریدند؛ و با فرعون نیرومند که دارای میخ‌های شکنجه بود، همانان که در شهرها طغیان و سرکشی کردند و در آنها فساد و تباه‌کاری فراوانی به بار آوردند؛ پس پروردگارت تازیانه عذاب‌های گوناگون را بر آنان فروریخت» (سوره فجر، آیه ۹-۱۳).

۲. «إِنَّا مُنْزِلُونَ عَلَىٰ أَهْلِ هَذِهِ الْقَرْيَةِ رِجْزًا مِّنَ السَّمَاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ»؛ «ما بر اهل این شهر به‌علت کار بسیار زشتی که مرتکب می‌شوند، عذاب سختی از آسمان نازل خواهیم کرد» (سوره عنکبوت، آیه ۳۴) و «فَأَسْتَحَفَّ قَوْمَهُ فَأَطَاعُوهُ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ»؛ «و قومش را ذلیل و زبون داشت تا همه مطیع فرمان وی شدند که آنها مردمی فاسق و نابکار بودند» (سوره زخرف، آیه ۵۴).

۳. «ثُمَّ صَدَقْنَاَهُمُ الْوَعْدَ فَأَنْجَيْنَاهُمْ وَمَنْ نَشَاءُ وَأَهْلَكْنَا الْمُسْرِفِينَ»؛ «آنگاه ما به وعده‌ای که به آنها دادیم وفا کردیم و آنان را با هر که خواستیم [از شر دشمنان] نجات دادیم و مسرفان ظالم را هلاک گردانیدیم» (سوره انبیا، آیه ۹) و «إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِّنْ دُونِ النَّسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ»؛ «شما زنان را ترک کرده و با مردان سخت شهوت می‌رانید! آری شما قومی (در فساد و بزهکاری) اسرافکارید» (سوره اعراف، آیه ۸۱).

۴. «وَقَوْمِ نُوحٍ لَّمَّا كَذَّبُوا الرُّسُلَ أَغْرَقْنَاهُمْ وَجَعَلْنَاهُمْ لِلنَّاسِ آيَةً»؛ «قوم نوح را هنگامی که پیامبران را تکذیب کردند،

استکبار (فرعونیان)^۱، رفاه‌زدگی و ناسپاسی^۲، ظلم^۳، طغیان (سوره فجر، آیه ۹-۱۳)، ترک امر به معروف و نهی از منکر (سوره اعراف، آیه ۱۶۴-۱۶۶) به عنوان علل انحطاط تمدن‌ها ذکر می‌شود (گوهری فخرآباد و همکاران، ۱۳۹۹، ص ص. ۱۲-۲۱).

در حوزه علل و عوامل ایجابی تمدن‌ساز نیز چنین بوده و با استناد به این رویکرد، عواملی مانند انجام فریضه امر به معروف و نهی از منکر^۴، ایمان به خدا و تصدیق پیامبران و اولیای الهی^۵، اعتدال و میانه‌روی^۶، مقاومت و پایداری در مقابل دشمنان الهی^۷، رمز شکوفایی و صعود جوامع

غرق کردیم و آنان را برای مردم نشانه‌ای [عبرت‌آموز] قرار دادیم» (سوره فرقان، آیه ۳۷).

۱. «إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَ مَلَأَيْهِ فَاسْتَكْبَرُوا وَ كَانُوا قَوْمًا عَالِينَ»؛ «به سوی فرعون و سران و اشراف قومش، پس تکبر ورزیدند و آنان قومی برتری‌جو بودند» (سوره مؤمنون، آیه ۴۶).

۲. «وَ كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَرِيبٍ بَطِرَتْ مَعِيشَتَهَا فِتْلِكَ مَسَاكِنُهُمْ لَمْ تُسْكَنْ مِنْ بَعْدِهِمْ إِلَّا قَلِيلًا وَ كُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ»؛ «چه بسیار [اهل] شهرهایی را که [به سبب فراوانی نعمت] در زندگی خود گرفتار سرمستی و طغیان شده بودند هلاک کردیم؛ پس این‌ها خانه‌های ایشان است که پس از آنان [خراب و ویران شده و] جز اندکی مورد سکونت قرار نگرفته‌اند و فقط ما وارث آنان هستیم» (سوره قصص، آیه ۵۸).

۳. «وَ مَا كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرَىٰ إِلَّا وَ أَهْلِهَا ظَلَمُونَ»؛ «و ما [در هیچ حالی از احوال] نابودکننده شهرها نبوده‌ایم مگر درحالی که اهلس ستمکار بوده‌اند» (سوره قصص، آیه ۵۹).

۴. «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ تُوْمِنُونَ بِاللَّهِ»؛ «شما بهترین امتی هستید که [برای اصلاح جوامع انسانی] پدیدار شده‌اید، به کار شایسته و پسندیده فرمان می‌دهید و از کار ناپسند و زشت بازمی‌دارید و به خدا ایمان می‌آورید» (سوره آل‌عمران، آیه ۱۱۰).

۵. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ، تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ تَجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِكُمْ وَ أَنْفُسِكُمْ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ»؛ «ای اهل ایمان! آیا شما را به تجارتي راهنمایی کنم که شما را از عذابی دردناک نجات می‌دهد؟ به خدا و پیامبرش ایمان آورید و با اموال و جان‌هایتان در راه خدا جهاد کنید. اگر [به منافع فراگیر و همیشگی] این [ایمان و جهاد] معرفت و آگاهی داشته باشید، [می‌دانید که] برای شما [از هر چیزی] بهتر است» (سوره صف، آیه ۱۰-۱۱).

۶. «وَ كَذَٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَ يَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا»؛ «و ما همچنان شما [مسلمانان] را به آیین اسلام هدایت کردیم و به سیرت نیکو بیاراستیم تا گواه مردم باشید و پیغمبر نیز گواه شما باشد» (سوره بقره، آیه ۱۴۳).

۷. «وَ لَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَ جُنُودِهِ قَالُوا رَبَّنَا افْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَ نَبِّئْ أَقْدَامَنَا وَ انصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ»؛ «هنگامی که سپاه طالوت با لشکر جالوت روبه‌رو شدند، گفتند: پروردگارا، [مقاومت] در برابر دشمن را بر ما سرازیر کن و گام‌هایمان را استوار دار و ما را بر این دشمنان کافر پیروز بگردان» (سوره بقره، آیه ۲۵۰)، «فَاسْتَقَمَّ كَمَا أَمَرْتَ وَ مَنْ

ذکر شده است (گوهری فخرآباد و همکاران، ۱۳۹۹، ص ص. ۲۳ و ۲۴).

به‌همین ترتیب، مؤلفه‌های فراوان سلبی یا ایجابی دیگری نیز وجود دارند که می‌توان مبتنی بر این رویکرد روشی و با سبک و سیاق فوق آن‌ها را استنباط کرد و درنهایت این‌گونه نتیجه گرفت که اگر جوامع حال و آینده چنین رویه‌ای اتخاذ کنند در حوزه علل و عوامل منفی، سرنوشتی جز تباهی و انحطاط نخواهند داشت و در حوزه علل مثبت، به رشد و شکوفایی خواهند رسید؛ اما نکته‌ای که وجود دارد این است که در این رویکرد به ماهیت و جزئیات امر بسیاری از این مؤلفه‌ها و نسبت آن‌ها با یکدیگر چندان اشاره نمی‌شود؛ زیرا همان‌طور که واضح است، برخی از این مؤلفه‌ها در مورد چند قوم یا چند مؤلفه در مورد یک قوم ذکر شده است؛ بنابراین این سؤال وجود دارد که آیا این مؤلفه‌ها خاصیت استقلالی در انحطاط یا رشد و شکوفایی جوامع دارند یا اینکه به دلالت مطابقی آیات باید اتکا کرد و درجایی که دو مؤلفه برای یک قوم ذکر شده است، حضور و همراهی چند مؤلفه با هم موجب انحطاط یا شکوفایی خواهد شد؟

مهم‌ترین بخشی که این رویکرد را با تصویرسازی از آینده مرتبط می‌کند، توجه به وعده‌های الهی است. وعده‌های الهی دربردارنده سه ایده «پیشگویی»^۱، «آینده‌نگری» و «قوانین کلی» هستند که اگرچه موضوع آینده وجه مشترک این مقولات است، اما درعین حال با هم تفاوت ماهوی دارند؛ زیرا مراد از پیشگویی بیان اخبار آینده است که پیشگو با قطع و یقین نسبت به وضعیت موضوعی خاص در آینده، اخبار آن را پیشاپیش بیان می‌کند. درحقیقت پیشگو تنها به بیان آنچه اتفاق خواهد افتاد می‌پردازد، نه اینکه چگونه باید باشد یا چگونه اداره شود؟ درحالی‌که آینده‌نگری تدبیر و سیاست‌گذاری نسبت به آینده و تعیین چگونگی بودن (وضع مطلوب) و شدن (گذار به مطلوب) آن است؛ بنابراین در پیشگویی‌های قرآنی، فارغ از طرح و برنامه‌ریزی خاص نسبت به آینده، تنها به بیان آنچه در آینده و در ارتباط با موضوعی خاص واقع خواهد شد پرداخته می‌شود. به‌طور نمونه

تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ؛ «پس تو چنان‌که مأموری، استقامت و پایداری کن و کسی که با همراهی تو به خدا رجوع کند نیز پایدار باشد و [هیچ از حدود الهی] تجاوز نکنید که خدا به هرچه شما می‌کنید بصیر و داناست.» (سوره هود، آیه ۱۱۲).

۱. عنوان عربی این واژه در سنت دینی عبارت «ملاحم» است که پیشینیان آثار خود در ارتباط با آینده‌گویی‌ها، اخبار غیبی و پیشگویی‌ها را «ملاحم و فتن» می‌نامیدند که عموم شیعه برای این کتاب‌ها واژه «ملاحم» را به کار می‌برند. در این کتاب‌ها احادیث مرتبط با آخرالزمان، پیشگویی‌های آینده و اخبار غیبی جمع‌آوری شده است.

وقایعی مانند پیشگویی غلبه رومیان بر ایرانیان، نه سال قبل از واقعه (آن هم در وضعیتی که بعید به نظر می‌رسید)^۱، پیشگویی غلبه مسلمانان در نبرد «بدر»^۲ و پیشگویی فتح مکه^۳، از مهم‌ترین پیشگویی‌های قرآنی هستند (قمی، ۱۳۶۷، ص. ۴۴۳) که در آن خداوند فارغ از کم‌وکیف ماجرا و وضعیت و زمینه‌های موجود، وعده رخداد این وقایع را، با وجود اینکه احتمال وقوع این وقایع اندک به نظر می‌رسید، از قبل داده بود؛ اما آینده‌نگری قرآنی ناظر بر چگونگی وضعیت بشری در آینده (مطلوب و نامطلوب) و نحوه اراده خداوند بر اداره آن است نه اینکه تصویری محتوم از سرنوشت بشریت ارائه دهد (شفیعی دارابی، ۱۳۷۱). با این بیان بسیاری از آیات قرآنی ناظر بر آینده، در مقام پیشگویی یقینی نیستند بلکه در مقام آینده‌نگری قرآنی، حکایت از طرح، برنامه و اراده الهی برای اداره هستی و بشریت در آینده دارند:

- «وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ»؛ «ما می‌خواهیم بر مستضعفان زمین منت گذارده و آنان را پیشوایانی قرار دهیم و وارثانشان کنیم و در زمین به آنان تمکین بخشیم» (سوره قصص، آیه ۵-۶).

- «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ لِيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلِيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا»؛ «خداوند به کسانی از شما که ایمان آورده و عمل شایسته انجام داده‌اند، وعده داده است که آنان را در زمین جانشین

۱. «غُلِبَتِ الرُّومُ، فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلِبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ، فِي بَعْضِ سِنِينَ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَ مِنْ بَعْدِ وَ يَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ»؛ «رومیان مغلوب شدند، در نزدیک‌ترین سرزمین [خود به حجاز که نواحی شام است]؛ و آنان پس از مغلوب شدنشان به‌زودی پیروز خواهند شد، [البته] در ظرف چند سال. عاقبت و نتیجه کار پیش [از مغلوب شدن رومیان] و پس [از پیروزی رومیان] فقط در سیطره اراده و فرمان خداست و آن روز [که رومیان پیروز شوند] مؤمنان شادمان و خوشحال خواهند شد» (سوره روم، آیه ۲-۴).

۲. «وَ إِذْ يَعِدُكُمْ اللَّهُ اٰحٰدِی الطَّائِفَتِیْنَ اِنھَا لَكُمْ وَ تُوَدُّونَ اِنْ غَیْرِ ذَاتِ الشُّوْكَه تَكُوْنُ لَكُمْ وَ یْرِیْدُ اللّٰهُ اِنْ یَحِقَّ الْحَقُّ بِكَلِمَاتِهِ وَ یَقْطَعُ دَابِرَ الْكَافِرِیْنَ. لِحَقِّ الْحَقِّ وَ یَبْطُلُ الْبَاطِلُ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُوْنَ»؛ «(و به یاد آورید) هنگامی را که خداوند به شما وعده داد که یکی از دو گروه [کاروان تجاری قریش با لشکر آنها] برای شما خواهد بود. اما شما دوست می‌داشتید که کاروان برای شما باشد (و بر آن پیروز شوید) ولی خداوند می‌خواهد حق را با کلمات خود تقویت و ریشه کافران را قطع کند (لذا شما را با لشکر قریش درگیر ساخت). تا حق تثبیت شود و باطل از میان برود؛ هر چند مجرمان کراهت داشته باشند» (سوره انفال، آیه ۷ و ۸).

۳. «إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادِكَ إِلَيْهِ مَعَادٍ...»؛ «بی‌گمان آن‌کس که قرآن را بر تو نازل کرد تو را به جایگاهت (مکه) بازمی‌گرداند» (سوره قصص، آیه ۸۵).

کند؛ چنانکه اسلامشان را نیز جانشین کرد و دینشان را که برای ایشان پسندیده است تمکین و استقرار بخشید و خوفشان را به امنیت تبدیل کند» (سوره نور، آیه ۵۵).

- «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ؛ «او کسی است که رسولش را با هدایت و آیین حق فرستاد، تا آن را بر همه آیین‌ها غالب گرداند، هرچند مشرکان کراحت داشته باشند» (سوره توبه، آیه ۳۳).

همان‌طور که معلوم است، مقصود از آیات مذکور بیان نوعی برنامه‌ریزی، اعمال تدبیر، اراده و طرح الهی نسبت به آینده بشریت است (شفیعی دارابی، ۱۳۷۱) نه اینکه ناظر بر وقوع حتمی موضوعی خاص باشد.

درنتیجه در قسمت پیشگویی‌های قرآنی حوزه وعده‌های الهی، نمی‌توان با استناد بر آیات دال بر پیشگویی، تصویری از آینده تمدنی به دست آورد؛ زیرا اول امر محتومی بوده و دوم ناظر بر اموری است که رخداد آن‌ها در گذشته اتمام یافته است؛ اما در قسمت آیات قرآنی با رویکرد آینده‌نگری، دلالت این آیات بر القای نوعی تصویر مطلوب یا نامطلوب از آینده است که مبتنی بر طرحی الهی، خداوند اراده تحقق آن را دارد و می‌توان دورنما و تصویر تمدنی از آن استنباط کرد. به‌طور نمونه از دو آیه فوق چنین استنباط می‌شود که باید تصویر مطلوب از آینده تمدنی، با مقولاتی مانند استضعاف و غلبه مستضعفین، استخلاف و حاکمیت بر زمین، استقرار دین برتر و متعالی و... نسبت و جهتی داشته باشد. در مقابل، تصویر نامطلوب نیز با مؤلفه‌هایی مانند شرک، استکبار، بی‌ایمانی به خداوند و... ترسیم می‌شود. آیات دیگری نیز وجود دارد که با استفاده از همین رویکرد می‌توان تصویری آینده‌نگرانه از آینده مطلوب استنباط کرد.

قسمت سوم از وعده‌های الهی ناظر بر وجود قوانین کلی در رابطه با موضوعاتی مانند نظام هستی، تاریخ، جامعه ایمانی، جامعه مشرکین و... است که تحقق امور در آینده را به‌صورت تعلیقی مطرح می‌کنند و تحقق وضعیتی از آینده را منوط به اراده اقوام و رعایت یا وقوع برخی از امور زمینه‌ای بیان می‌کنند (مکارم، ۱۳۷۴، ۳/۱۳۴). به‌طور نمونه درمورد رابطه خداوند با اهل ایمان، قانون کلی نجات و نصرت مؤمنان توسط خداوند را داریم:

- «ثُمَّ نُنَجِّي رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا كَذَلِكَ حَقًّا عَلَيْنَا نُنَجِّي الْمُؤْمِنِينَ؛ «سپس ما نجات می‌دادیم، فرستادگان خود و کسانی را که به آنان ایمان می‌آوردند و این‌چنین بر ما سزاوار است که مؤمنان را نجات دهیم» (سوره یونس، آیه ۱۰۳).

«وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ رُسُلًا إِلَى قَوْمِهِمْ فَجَاءُوهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَاَتَقَمْنَا مِنَ الَّذِينَ أُجْرَمُوا وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنِينَ»؛ «ای رسول، ما پیش از تو پیامبرانی را به سوی قومشان فرستادیم؛ آن‌ها معجزه‌ها و دلیل‌های روشن آوردند و هنگامی که اندرزا نتیجه نداد، ما هم از کافران و تبهکاران انتقام گرفتیم و همواره یاری و نصرت مؤمنان بر ما حقی لازم است» (سوره روم، آیه ۴۷).

وجود رابطه بین ایمان جمعی و گشایش الهی، قانون کلی دیگری است که خداوند وعده آن را مطرح می‌کند:

«وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ»؛ «و اگر مردم شهرها و آبادی‌ها، همه ایمان آورده و پرهیزگار می‌شدند، همانا درهای برکات آسمان و زمین را بر روی آن‌ها می‌گشودیم» (سوره اعراف، آیه ۹۶).

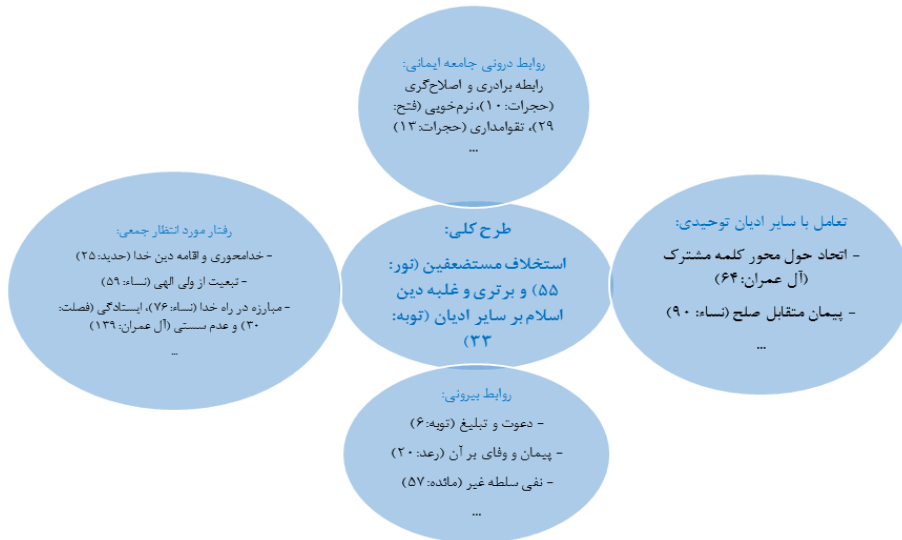
مسئله اراده اجتماعی و قانون‌مندی و نسبت آن با اراده خداوند نیز قضیه کلی دیگری در زمینه وعده‌های الهی است که می‌تواند مبنای آینده‌نگری باشد:

«إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَ إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلَا مَرَدَّ لَهُ وَ مَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَالٍ»؛ «البته، خداوند سرنوشت هیچ ملتی را تغییر نمی‌دهد مگر آنکه آن‌ها خود را تغییر دهند و هنگامی که خدا برای قومی اراده بدی کند، هیچ چیز مانع آن نخواهد شد و جز خدا سرپرستی نخواهند داشت» (سوره رعد، آیه ۱۱).

گزاره‌های به‌دست‌آمده از بخش آینده‌نگری قرآنی، وعده‌های الهی و سایر آیات قرآنی، هر کدام در نسبت با یکدیگر لایه‌های مختلف این تصویر را پدید می‌آورند و نمایی کلی از آن به دست می‌دهند. مثلاً هنگامی که طرح و ایده کلی خداوند درباره آینده هستی و بشریت به‌دست آمد، متناسب با این طرح، گزاره‌های مرتبط با نوع تعاملات انسانی (درون و برون جوامع اعم از ایمانی و شرک)، تعاملات ادیان، نقش اراده جمعی، عبرت‌های پیشینیان و... جزئیات طرح کلی را بیشتر نمایان می‌سازند و به‌طور مثال، پاسخ سؤالاتی مانند چگونگی تعامل جامعه ایمانی با خود و دیگر مؤمنان، مشرکان و کفار، نسبت ادیان با یکدیگر، رفتار موردانتظار جامعه ایمانی و... مشخص می‌شود و سؤالاتی از این دست به‌مرور تکه‌های پازل طرح کلی را تکمیل می‌کنند.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

در جمع‌بندی می‌توان چنین گفت که رویکرد جزئی‌نگر در همه اقسام و جوانب آن که بررسی شد، درحقیقت ارائه تصویر نمی‌کند، بلکه بیشتر در مقام استنباط و بیان قوانین تاریخی از سرگذشت پیشینیان است که قرآن در باب سرنوشت آنان ذکر کرده است یا در مقام القای نوعی آینده‌نگری مبتنی بر طرح الهی و همچنین گزاره‌های کلی است که از دلالت مطابقی آیات قرآن و وعده‌های الهی، قابل استنباط و ارائه است؛ اما از حیث تصویرگری و ایجاد افق حرکتی تمدنی، آورده‌ای مانند آنچه رویکردهای دیگر به دست می‌دهند، ارائه نمی‌دهد، بلکه تنها وجه تصویرگری از آینده در این رویکرد مبتنی بر چیش گزاره‌های متعددی است که از آیات و سوره‌های مختلف قرآن به صورت پراکنده استنباط و دریافت شده‌اند و به‌مثابه تکه‌های یک پازل، طرح کلی را تکمیل می‌کنند، فارغ از اینکه نسبت آیات با قبل و بعد خود یا فضای کلی سوره‌ها مورد توجه باشد؛ به‌طوری‌که این گزاره‌ها حتی قابلیت استنباط از بخشی از آیه را دارند. نمودار زیر به‌طور خلاصه رهیافت جزئی‌نگرانه در تصویرگری تمدنی را بیان می‌کند.

نمودار ۱. طرح کلی از تصویر آینده تمدنی مبتنی بر رویکرد جزئی‌نگر

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- احمدی آشتیانی، فرهاد (۱۴۰۱). گذار به تفسیر ساختارگرایانه قرآن، دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران.
- شفیع داری، محمدحسین (۱۳۷۱). نگاهی به پیشگویی‌های قرآن (۲). مجله معرفت، ۱ (۴).
- شفیع داری، محمدحسین (۱۳۷۱). نگاهی به مسئله پیشگویی‌های قرآنی (۱). مجله معرفت، ۱ (۳).
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن. ج. پنجم، قم، انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن. ج. سوم، تهران، انتشارات ناصرخسرو.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۷). تفسیر قمی. ج. چهارم، قم، دارالکتب الإسلامی.
- کاوه، محمد و محمدحسینی، فاطمه (۱۳۹۸). ویژگی وعده‌های الهی در قرآن و روایات. پژوهش‌نامه معارف قرآنی. ۱۰، (۳۷)، ۲۳۶-۲۰۵.
- گوهری فخرآباد، مصطفی و گوهری فخرآباد، سمانه (۱۳۹۹). دیدگاه قرآن درباره عوامل پیشرفت و انحطاط امت‌ها. فصلنامه تمدن اسلامی و دین‌پژوهی، ۱ (۴)، ۱۰-۲۷.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحار الأنوار، دار إحياء التراث العربی، بیروت.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، ج. اول، تهران، دارالکتب الإسلامی.
- موسوی مبلغ، فاطمه (۱۳۹۳). تفکر در تاریخ، قابل دسترسی در:

<http://rcb.ir/tfkr-dr-tarix-a-145.aspx>

Qualitative and Content Evaluation of Future-Oriented Articles on "Driver Analysis": A Systematic Review Approach

Mohammad Nasser Adib Mehr¹, Masoumeh Hashemi², Nassibeh Hashemi³

Received: 23-04-2023

Accepted: 17-09-2023

Abstract

This study provides a systematic review of articles related to "Driver Analysis" to offer an overview of this method. As "Driver Analysis" is a key research method in futures studies, researchers unfamiliar with this field often encounter shortcomings in its application, leading to less effective research outcomes. The primary question explored is the extent to which articles on "Driver Analysis" have adhered to a proper methodological framework and what recommendations they offer. Using the "Driver Analysis" method, 30 articles were collected, of which 17 Persian and English articles were selected for review. Among the Persian articles, only two included prescriptions and scenarios, while the rest lacked these elements. In contrast, all the English articles provided prescriptions, though none included scenarios. Additionally, many of the reviewed articles highlighted components such as "trend creation" and "driver activation."

Keywords: Driver analysis, Systematic review, Scenario development, Processing, Future research field.

-
1. Corresponding Author. PhD Student in Futures Studies, Faculty of Strategic Management, Supreme National Defense University, Tehran, Iran mnadib@yahoo.com
  2. MSc Graduate in Political Science, Faculty of Law and Political Science, Islamic Azad University of Takestan, Takestan, Iran m.hashemi1907@gmail.com
  3. MSc Graduate in Tourism Management, Faculty of Tourism, Semnan University, Semnan, Iran nasibeh_hashemi@yahoo.com

ارزیابی کیفی و محتوایی مقالات معطوف به آینده با موضوع «تحلیل پیشران»؛ رویکرد مرور نظام‌مند

محمدناصر ادیب‌مهر^۱، معصومه هاشمی^۲، نسیم هاشمی^۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۲۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۲/۰۳

چکیده

در این پژوهش تلاش شده است با مرور نظام‌مند مقالات مرتبط با «تحلیل پیشران»، برآیندی از این روش ارائه شود. از آنجاکه «تحلیل پیشران» یکی از شیوه‌های کاربردی و مهم روش تحقیق در رشته آینده‌پژوهی به‌شمار می‌رود، پژوهشگرانی که با رشته آینده‌پژوهی آشنایی ندارند، در به‌کارگیری این روش دچار نقایصی هستند که موجب شده است پژوهش‌های صورت‌گرفته، با هدف مطلوب فاصله داشته باشد. سؤال اصلی در این پژوهش این است که مقالات نوشته‌شده با موضوع «تحلیل پیشران»، تا چه میزان توانسته‌اند در چارچوب یک روش صحیح حرکت کنند؟ و چه تجویزهایی در این مقالات ارائه شده است؟ در این تحقیق از روش «تحلیل پیشران» استفاده شده و تعداد ۳۰ عنوان مقاله گردآوری و از بین آن‌ها ۱۷ مقاله فارسی و انگلیسی با موضوع «تحلیل پیشران» انتخاب، بررسی و مطالعه شده است. در مقالات فارسی، تنها در دو مورد تجویز و سناریو درج و ارائه شده بود. سایر مقالات فاقد تجویز و سناریو بودند. اما در مقالات انگلیسی، در همه موارد تجویز ارائه شده بود؛ ولی هیچ‌یک از موارد دارای سناریو نبودند. تقریباً در بسیاری از مقالاتی که در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته به مؤلفه‌هایی مثل «روندسازی» و «فعال‌سازی پیشران»‌ها اشاره شده است.

کلیدواژه‌ها: تحلیل پیشران، مرور نظام‌مند، سناریونویسی، روندسازی.

۱. دانشجوی دکتری آینده‌پژوهی، دانشکده مدیریت راهبردی، دانشگاه عالی دفاع ملی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
mnadib@yahoo.com
۲. کارشناسی ارشد علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تاکستان، تاکستان، ایران
m.hashemi1907@gmail.com
۳. کارشناسی ارشد مدیریت جهانگردی، دانشکده گردشگری، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران
nasibeh_hashemi@yahoo.com

مقدمه

مرور نظام‌مند^۱، یک روش تحلیل مبتنی بر منابع ثانویه است که با استفاده از رویکردهای مبتنی بر تکرار، به گردآوری و تحلیل داده‌ها می‌پردازد. منظور از منابع ثانویه همان کتاب‌ها، مقاله‌ها یا آمار و ارقام پیشین است. پیشینه پژوهش و مبانی نظری در مقابل منابع دست‌اول مانند مصاحبه و مشاهده قرار می‌گیرند.

روش مرور نظام‌مندانه از انواع روش تحقیق کیفی است که برای بررسی پدیده‌ها و شناسایی مقوله‌ها براساس ادبیات پژوهش مورد استفاده قرار می‌گیرد. این روش به‌ویژه زمانی مفید است که ادبیات پژوهش در زمینه پدیده مورد مطالعه غنی باشد. در چنین شرایطی، با روش نظام‌مند می‌توان مقوله‌های زیربنایی پدیده مورد مطالعه را شناسایی، طبقه‌بندی و تلخیص کرد. ابزار اصلی در این روش، گردآوری داده‌ها و مطالعات کتابخانه‌ای است (حبیبی، ۱۴۰۰، ص. ۲۳۰).

به‌دلیل بمباران اطلاعات، مطالعات ضعیف، تناقضات موجود در نتایج مطالعات، از دست دادن زمان و سرمایه و شناسایی نیازهای پژوهشی، مطالعه مروری ضروری است. از خصوصیات اصلی مرور نظام‌مند این است که دارای پایایی بالا یعنی تکرارپذیری است و در چند مرحله انجام می‌شود و در ابتدا بسیار گسترده و با حساسیت بالا است و در مراحل آخر اختصاصی می‌شود. این روش مطالعه، ابزاری قوی برای مطالعه و تشخیص همه‌جانبه و تحلیل مطالعات مرتب برای پاسخگویی به پرسش‌های تحقیق مورد نظر است. در این روش، مرور نظام‌مند پژوهش‌های کاربردی که پدیده مورد مطالعه را به کار گرفته‌اند، انجام می‌شود (حبیبی، ۱۴۰۰، ص. ۲۳۰). «مرور نظام‌مند» در عرصه پژوهش یکی از روش‌هایی است که همواره پژوهشگران و تصمیم‌سازان و تصمیم‌گیران را به نکات مطلوب و قابل توجهی می‌رساند؛ که البته برخی مواقع هم ممکن است نتیجه‌ای از آن حاصل نشود.

در این روش پژوهشگر با درپیش گرفتن یک «سیر مطالعاتی»، تعدادی مقاله، کتاب و منبع علمی را مطالعه و از رهگذر بررسی این منابع به نتایج و جمع‌بندی‌هایی می‌رسد که می‌تواند برای سایر پژوهشگران و محققان راهگشا باشد.

1. Systematic Literature Review

در این نوشتار، ما با انتخابات موضوع «تحلیل پیشران»^۱ درصدد هستیم این روش تحقیقی را در آثار و منابع علمی موجود بررسی و نتایج آن را به صورت یک جمع‌بندی ارائه کنیم. با توجه به اینکه تجزیه و تحلیل پیشران‌ها یکی از روش‌های رشته «آینده‌پژوهی» محسوب می‌شود، این روش می‌تواند به پژوهشگران در حوزه آینده کمک‌های شایانی کند. در تحقیق حاضر، ما حدود ۳۰ عنوان مقاله را با موضوع «تحلیل پیشران» گردآوری و از بین آنان ۱۱ مقاله فارسی و ۶ مقاله انگلیسی را انتخاب، بررسی و مطالعه کردیم که این مقالات هریک به تناسب موضوع محتوایی خود از روش «تحلیل پیشران» استفاده کرده بودند. سؤال ما در این مقاله این است که مقالات نوشته شده با موضوع «تحلیل پیشران» چقدر توانسته‌اند در چارچوب یک روش صحیح آینده‌پژوهی حرکت کنند و نویسندگان این مقالات چقدر توانسته‌اند با بهره‌گیری از روش‌های صحیح «تحلیل پیشران» موفق به ارائه تجویزهای مؤثر، روندسازی و... شوند؟

بر این اساس، ما با مطالعه متون مقالات موجود و تحلیل این مقالات، درصدد ارزیابی و تحلیل آن‌ها برای انطباق با روش «تحلیل پیشران» هستیم.

مبانی نظری پژوهش

آینده‌پژوهی - تحلیل پیشران

آینده‌پژوهی حوزه‌ای بین‌رشته‌ای است که با استفاده از تجزیه و تحلیل منابع و شناخت روندها در رویدادهای مختلف، تصویر آینده را برای ما تا حدودی ممکن می‌سازد (حسینی‌مقدم، ۱۳۹۱، ص. ۱).

درباره مفهوم آینده‌پژوهی تعاریف زیادی ارائه شده است، دکتر سهیل عنایت‌الله آینده‌پژوهی را «علم مطالعه آینده‌های ممکن؛ محتمل و مرجح و بین مایه‌ها و اسطوره‌های هر کدام تعریف می‌کند» (گوردون، ۱۳۹۳، ص. ۱۷).

در یک تعریف ساده و درعین حال بسیار ژرف، «آینده‌پژوهی علم و هنر کشف آینده و شکل بخشیدن به دنیای مطلوب فردا عنوان شده است» (گوردون، ۱۳۹۳، ص. ۱۳)

آینده‌پژوهی حوزه‌ای میان‌رشته‌ای شامل تلاش برای شناخت حوادث و رویدادهای آینده است

(یوسفی و دیگران، ۱۳۹۸، ص. ۷۸). توانایی و حفظ یک چشم‌انداز جامع و علمی از آینده و استفاده از این چشم‌انداز برای اتخاذ برنامه‌های مفید در حوزه موردنظر، از ویژگی‌های دانش آینده‌پژوهی است (عیوضی، ۱۳۹۳، ص. ۳۱). آینده‌پژوهان برای مطالعه آینده از سه رویکرد بهره می‌گیرند: رویکرد تجویزی یا هنجاری، رویکرد تصویرسازی، رویکرد تحلیلی - اکتشافی (علی‌احمدی، ۱۳۸۶، ص. ۵).

تاکنون روش‌های گوناگونی در آینده‌پژوهی به‌کار گرفته شده که برخی از مهم‌ترین این روش‌ها عبارتند از: توفان فکری (هم‌اندیشی)، تحلیل روند، پیش‌روندها، برون‌یابی روندها، مدل‌سازی، شبیه‌سازی، تحلیل تاریخی و سناریوسازی (پدرام، ۱۳۸۸، ص. ۱۰).

از آنجاکه در این مرور نظام‌مند، هدف ما «تحلیل پیشران» است، بنابراین ما به مباحث نظری در حوزه «تحلیل پیشران» می‌پردازیم. در متون آینده‌اندیشی، پیشران‌ها اشاره به نیروهای عمده شکل‌دهنده آینده جهان دارند. بدیهی است که پیشران‌ها به‌صورت غیرمستقیم بر حوزه‌های مختلف تأثیرگذارند؛ به‌عبارت‌دیگر، پیشران‌ها مؤلفه‌ها یا عوامل اصلی شکل‌دهنده روندها هستند که باعث ایجاد تغییر در یک حوزه مورد مطالعه می‌شوند (گودرزی و دیگران، ۱۴۰۱، ص. ۱۸).

به‌عبارت‌دیگر، پیشران‌ها نیروهای بزرگ تغییر هستند؛ پیشران این پتانسیل را دارد که صحنه را با تحولی اساسی روبه‌رو سازد. پیشران‌ها از دو جهت برای ما دارای اهمیت هستند: از یک سو در مقام توصیف، که آینده را براساس آن توصیف می‌کنیم؛ و از سوی دیگر تجویزهایی که برای تغییر در آینده ارائه می‌شوند نیز متکی به همین نیروهای پیشران است (پدرام و احمدیان، ۱۳۹۴، ص. ۱۸۷).

روش پژوهش

در این تحقیق از روش مرور نظام‌مند و مطالعه منابع کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است؛ حدود ۳۰ عنوان مقاله را گردآوری و از بین آن‌ها ۱۷ مقاله فارسی و انگلیسی را با موضوع «تحلیل پیشران» انتخاب، بررسی و مطالعه کردیم که این مقالات هریک به‌تناسب موضوع محتوایی خود از روش «تحلیل پیشران» استفاده کرده بودند.

از مقالات مندرج در نوشتار، ۱۱ مقاله به زبان فارسی و ۶ مقاله هم به زبان انگلیسی هستند که ما به‌عنوان منابع اصلی مورد استفاده قرار داده‌ایم.

مقالات منتخب ما در بخش زبان فارسی از نظم به‌نسبت خوبی تبعیت می‌کنند؛ از مجموع ۱۱

مقاله، ۳ مقاله تحلیل پیشران را در عرصه روابط بین‌الملل بررسی کرده‌اند؛ ۲ مقاله تحلیل پیشران را در چارچوب تحولات سیاسی و اجتماعی جامعه ایران، ۲ مقاله تحلیل پیشران را در حوزه رسانه، ۴ مقاله هم تحلیل پیشران را در چارچوب مدیریت شهری، آمایش شهری و گردشگری شهری بررسی کرده‌اند.

در مقالات زبان انگلیسی هم تعداد ۶ مقاله بررسی شده است که این مقالات هم دسته‌بندی تقریباً مطلوبی دارند؛ ۳ مقاله به پیشران‌های طبیعی در حوزه مصرف آب، انرژی و پوشش گیاهی و پوشش زمین پرداخته‌اند؛ ۲ مقاله به تغییرات و شرایط مدیریت شهری اشاره دارند؛ یک مقاله هم به یک ابتکار در حوزه درمان اشاره دارد که به صورت یک پیشران مورد بررسی قرار گرفته است.

تعداد مقالات فارسی	تعداد مقالات انگلیسی
۱۱ عنوان مقاله فارسی با موضوعات ذیل: ۴ عنوان با موضوع مدیریت شهری و گردشگری ۳ عنوان با موضوع روابط بین‌الملل ۲ عنوان با موضوع تحولات سیاسی اجتماعی ایران ۲ عنوان با موضوع رسانه	۶ عنوان مقاله انگلیسی با موضوعات ذیل: ۳ عنوان مقاله با موضوع پیشران‌های طبیعی در حوزه مصرف آب، انرژی و پوشش گیاهی ۲ عنوان مقاله با موضوع مدیریت شهری یک عنوان هم با موضوع بهداشت و درمان

در بخش مقالات زبان انگلیسی، سه مقاله مرور نظام‌مند هستند که پیشران‌ها را تحلیل کرده‌اند که عبارتند از:

الف) ارائه الگوی پاسخگویی به عنوان پیشران به سمت یکپارچگی پزشک و بیمارستان؛ بررسی نظام‌مند؛

ب) بررسی پیشران‌های تغییر چشم‌انداز اروپا؛ بررسی نظام‌مند؛

ج) پیشران‌های استفاده از زمین و تغییر پوشش زمین؛ بررسی نظام‌مند و کتاب‌سنجی.

نکته: در تحلیل و مرور نظام‌مند مقالات، مؤلفه‌های ذیل را بررسی می‌کنیم:

انطباق مبانی نظری با متن مقاله و قوام‌بخشی به محتوای مقاله؛

بررسی و تحلیل پیشران‌های مطرح‌شده در مقاله؛
بررسی متن مقاله براساس «روندسازی» و «فعال‌سازی پیشران‌ها».
در ادامه جدول مرور نظام‌مند مقالات استخراج‌شده درج می‌گردد.

جدول ۱. مرور نظام‌مند مقالات استخراج‌شده

ردیف	عنوان	ارزیابی و تحلیل مقاله
۱	پیشران‌های مردم‌سالاری در جمهوری اسلامی ایران در ۱۴۱۰	توجه کامل و خوبی به ابعاد مسئله دارد؛ مبانی نظری خوبی نوشته شده است؛ در بین پیشران‌ها، به پیشران‌های سلبی و ایجابی اشاره شده است؛ پیشران ایجابی مثل برگزاری انتخابات و پیشران سلبی مثل تحریم‌های بین‌المللی و کاهش درآمدهای نفتی دولت. در تعیین پیشران‌های نهایی از روش تحلیل محتوا استفاده شده است، درحالی‌که این روش در تحلیل پیشران مرسوم نیست؛ شاید علت گرایش به روش تحلیل محتوا این باشد که نگارنده این مقاله را از دل یک رساله دکترا استخراج کرده باشد؛ بدین معنی که داشتن متن رساله دکترا موجب شده است که نگارنده پیشران‌های منتخب را از دل رساله استخراج کرده باشد. ساختار و شفافیت کار اندکی با روش تحلیل پیشران فاصله دارد.
۲	پیشران‌های توسعه حزب در جمهوری اسلامی ایران	در تبیین چارچوب مسئله باید گام‌های طی‌شده با رسم نمودار و جدول تبیین می‌شد؛ مثلاً ۳۴ متغیر پرسش‌نامه‌ای در گام اول و ۱۳ متغیر مؤثرتر در گام بعدی باید بیان می‌شد و علل انتخاب و نحوه انتخاب این متغیرها بیان نشده است. باتوجه به اینکه دولت‌های هفتم و هشتم عملاً توسعه سیاسی را مبنای کار و شعار خود قرار داده بودند، به نظر می‌رسد این اقدام به‌نوعی «روندسازی» و «فعال‌سازی پیشران‌ها» محسوب می‌شود؛ بر این اساس اشاره‌ای به پیشران‌ها در مقاله نشده است. در بخش یافته‌های پژوهشی، برخی جاها توضیحات مازاد آورده شده است؛ مثلاً جداول و ماتریس‌ها خیلی طولانی نوشته شده‌اند. در بخش پیشران‌ها باید به بازنگری مواد قانونی برای توسعه فعالیت‌های حزبی اشاره می‌شد. بازنگری نهادهای نظارتی در تعامل خود با احزاب برای پویایی و شکوفایی فعالیت‌های حزبی هم از این موارد است. جای خالی اشاره به تشکل‌های دانشجویی، سندیکاها و تشکل‌های صنفی دیده می‌شد. در این تحقیق بیشتر به ابعاد حاکمیتی برای

ارزیابی و تحلیل مقاله	عنوان	ردیف
<p>فعالیت‌های احزاب اشاره شده در صورتی که بُعد اجتماعی احزاب مثل صنوف و تشکل‌ها به موازات ابعاد قانونی مهم هستند. پیشران‌های اصلی در کنش‌گری‌های سیاسی، نهادهای مدنی و اجتماعی هستند که نقش فعالی در این حوزه ایفا می‌کنند.</p>		
<p>پیشینه خوبی برای این مقاله نوشته شده است؛ دسته‌بندی خوبی هم برای پیشران‌ها از طریق روش دلفی و مصاحبه با خبرگان نوشته شده است. علاوه بر موارد مندرج در جدول یافته‌ها، پژوهشگر می‌بایست برخی پیشران‌ها را هم به صورت تجربی و میدانی قید می‌کرد. مثلاً ارتباطات غیررسمی خبرنگاران با حکمرانان که اخبار دست‌اول را برای انتشار روایت اول به دست می‌آورند. تلاش خبرگزاری‌ها و رسانه‌ها در تعریف دستورکار برای دولت‌ها و سازمان‌ها از دیگر مواردی است که می‌تواند در این مقوله گنجانده شود.</p> <p>در این مقاله زحمت زیادی برای گردآوری پیشران‌ها کشیده شده است؛ اما پژوهشگران باید از طریق شناسایی این پیشران‌ها، روندهای رسانه‌ای و تولید محتوای رسانه را هم شناسایی می‌کردند. به عنوان مثال، در این مقاله مهم‌ترین تهدید عرصه رسانه که «مخلدوش شدن مرجعیت رسانه‌ای» است، مورد توجه قرار نگرفته و تجویزی هم برای آن ارائه نشده است.</p> <p>اما تهدید فوق به صورت ضمنی آورده شده که اشاره می‌کند: «ما در آینده شاهد شهروندانی خواهیم بود که هر کدام خود به تولید و انتشار خبر خواهند پرداخت».</p>	<p>شناسایی پیشران‌های مؤثر بر آینده خبرگزاری‌ها در ایران</p>	۳
<p>مبانی نظری منطقی برای مقاله نوشته شده است؛ با توجه به محتوای مقاله، در عنوان آن باید به تنظیم و تدوین خبر اشاره می‌شد؛ چون در نگاه اول این گزاره به ذهن متبادر می‌شود که در این مقاله پیشران‌هایی که بر تولید خبر و رویدادهای اجتماعی تأثیر می‌گذارند درج شده است؛ درحالی که مقصود نویسنده نحوه تنظیم و تدوین خبر است.</p> <p>باتوجه به محتوای مقاله به نظر می‌رسد در عنوان مقاله اگر پیشران حذف شود، ارتباط محتوا با عنوان منطقی‌تر خواهد بود. در این مقاله بیشتر به روند تهیه و تنظیم خبر توجه شده است و پیشران‌ها فقط در عنوان آمده است. در پیشینه پژوهش ادعا شده که ۲۱ عنوان پیشران در گروه</p>	<p>تحلیل روندها و پیشران‌های مؤثر بر خبر صداوسیما در ۵ سال آینده</p>	۴

ردیف	عنوان	ارزیابی و تحلیل مقاله
		شناسایی شده‌اند اما در متن مقاله چیزی نیامده است. ظهور پیام‌رسان‌های امروزی و نقش آنها در انتشار رویدادها کمتر مورد توجه قرار گرفته است؛ در جمع‌بندی نهایی می‌توان گفت این نوشتار با مقاله مطلوب فاصله دارد.
۵	تبیین پیشران‌های کلیدی آینده روابط ایران و عراق در افتق ۱۴۱۰	توجه خوبی به اضلاع مسئله داشته و در تبیین پیشران‌ها به مؤلفه‌های جزئی‌تر مثل اشتراکات فرهنگی، پیاده‌روی اربعین، عزیمت زائران عراقی به مشهد برای زیارت امام هشتم شیعیان امام رضا(ع)، گردشگری مذهبی و حضور طلاب و دانشجویان عراقی در حوزه علمیه و دانشگاه‌های ایران هم اشاره شده است. این مقاله دارای ساختار نسبتاً مطلوبی است؛ پیشران‌ها به‌خوبی و با استفاده از روش‌های مناسب تحقیقی که در متن کار به آن اشاره شده است (مرور منابع، دلفی، پانل خبرگی، ماتریس تحلیل اثرات متقاطع به‌وسیله نرم‌افزار میک‌مک)، استخراج و ابعاد مختلف مسئله تشریح شده است. این مقاله برای پژوهشگرانی که در حوزه عراق تحقیق می‌کنند، قابلیت زیادی دارد.
۶	آینده نظام سیاسی عراق - پیشران‌ها سناریوهای پیش‌رو	این مقاله دارای جامعیت خوبی بود؛ اما ساختار آن کامل نیست و عناوین سناریوها هم فاقد گویایی و جذابیت لازم برای مخاطب است؛ عناوین سناریوها از مهم‌ترین مؤلفه‌های ماهیتی و محتوایی آن محسوب می‌شود. مقاله شفافیت خوبی دارد و مخاطرات و چالش‌های احتمالی را خوب تشریح کرده است. در سناریوی فدرالیسم به‌خوبی تهدیدهای پیش‌رو را تبیین کرده است. در ترسیم سناریوها، عدم قطعیت‌ها مشخص نشده‌اند.
۷	شگفتی‌سازها و پیشران‌های مناسبات ایران و آمریکا در ۱۴۰۸	در جدول شاخص‌های دخیل در روابط ایران با آمریکا، جای یک مؤلفه بسیار مهم خالی است و آن ایدئولوژی انقلاب اسلامی است که منشأ تقابل آمریکا با ایران است؛ اگر این مسئله حل شود و آمریکا بپذیرد که ایدئولوژی انقلاب اسلامی در منطقه غرب آسیا ترویج و توسعه یابد، عملاً بسیاری از مشکلات حل می‌شود؛ آنچه هژمونی آمریکا را در منطقه غرب آسیا به چالش کشیده ایدئولوژی انقلاب اسلامی است که رویکرد کوبنده منافع آمریکا را در منطقه در معرض خطر جدی قرار داده است. در همان جدول ۶ مؤلفه‌هایی ذکر شده است که می‌توانستند با درایت بیشتری تلفیق شوند و به تعداد کمتری کاهش یابند. مثلاً ۴ مؤلفه به

ارزیابی و تحلیل مقاله	عنوان	ردیف
<p>برجام و برنامه هسته‌ای ایران، ۳ مؤلفه به برنامه موشکی و نهادهای نظامی ایران، ۲ مؤلفه به تروریسم، ۲ مؤلفه به لابی‌ها و ۲ مؤلفه به رهبران دو کشور اشاره دارند. ۲ مؤلفه مهم که به‌درستی مستقل نوشته شده‌اند عبارتند از: الف) مبادلات مالی و پولی ایران با نظام بین‌الملل ب) مسئله اسرائیل؛ این ۲ مؤلفه بسیار مهم هستند و سایر مؤلفه‌ها قابلیت تلفیق و بازنگری دارند؛ بنابراین به نظر می‌رسد در تشریح ابعاد کار، تا حدودی زیاده‌گویی شده است.</p> <p>در متن مقاله مؤلفه‌های دیگری به‌عنوان شاخص‌های دخیل نوشته شده‌اند اما اشاره نشده که این مؤلفه‌ها پیشران یا شگفتی‌ساز هستند؛ درحالی‌که ما در عنوان مقاله بر شگفتی‌سازها و پیشران‌ها تأکید کرده‌ایم. در بخش پیشران‌ها جدولی طراحی شده است که عنوان جدول، نیروهای پیشران کلیدی مؤثر بر وضعیت رابطه دو کشور ایران و آمریکا است؛ در داخل این جدول به عوامل تأثیرگذار مستقیم و غیرمستقیم اشاره شده است. با توجه به اینکه ما در روش‌شناسی آینده‌پژوهی، چیزی به نام پیشران غیرمستقیم نداریم، بهتر بود که این عوامل را براساس میزان اثرگذاری ترتیب‌بندی می‌کردند.</p>		
<p>در این مقاله پیشران‌ها به‌صورت مجزا و تفکیک‌شده استخراج نشده‌اند؛ بلکه جدولی با ۴۶ مؤلفه تحت عنوان رتبه تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم متغیرها بر یکدیگر، به تفکیک تأثیرپذیر و تأثیرگذار آورده شده است. سناریوهای خوبی نوشته شده است؛ اما پیش از آن باید به عدم قطعیت‌ها اشاره می‌شد. با وجود این، سناریوهای خوبی ترسیم شده است.</p>	<p>شناسایی و تحلیل پیشران‌های مؤثر بر صنعت گردشگری - زنجان</p>	۸
<p>در ترسیم پیشران‌های کلیدی بهتر بود که از خبرگان سازمان‌ها هم نظرخواهی می‌شد. خبرگان سازمانی حتی این قابلیت را دارند که جایگزین مدیران شوند؛ چراکه اغلب مدیران سازمان‌ها غیربومی هستند و اساساً به اندازه خبرگان سازمانی به ابعاد مسائل اشراف ندارند. فراموش نشود که مدیران سازمان‌ها به‌محض استقرار بر کرسی مدیریت، از خبرگان سازمانی برای تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی مشورت می‌گیرند. نکته مهم‌تر اینکه خبرگان سازمانی لزوماً پست مدیریتی ندارند، بلکه در مقام کارشناس در سازمان‌ها ایفای نقش می‌کنند. بنابراین در این پژوهش نظرخواهی از مدیران سازمان‌ها به اعتبار کار نمی‌افزاید. دست‌کم در کنار</p>	<p>شناسایی و تحلیل پیشران‌های کلیدی آمایش منطقه‌ای براساس آینده‌پژوهی در شهرستان گرگان</p>	۹

ارزیابی و تحلیل مقاله	عنوان	ردیف
<p>مدیران باید یک کارشناس خیره هم قرار می‌گرفت. نظر دانشگاهیان نافذ و ارزشمندتر است؛ جدول پیشنهادهای تغییر کاربری پوشش اراضی شهرستان گرگان جامعیت خوبی دارد. به‌ویژه که بخش‌های سیاسی و قانونی ادغام شده و تحت عنوان عامل‌های راهبردی درج شده‌اند. کردارهای روابط مستقیم میان متغیرها براساس پاسخ متخصصان و دانشگاهیان خوب است؛ انحراف و تعارضات این دو کردار باید ما را به این نکته برساند که جای خالی خبرگان سازمان‌ها که سال‌ها در سازمان متبوع خود اشتغال و به سوابق و پیشینه مسائل اشراف داشته‌اند، دیده می‌شود.</p> <p>در بخش سیاست‌های دستوری باید فضایی پیش‌بینی شود که حکمرانان استان براساس الزامات و مصالح استانی و بومی برنامه‌ریزی‌ها را صورت دهند و تصمیمات لازم را اتخاذ کنند.</p> <p>مهم‌ترین رکن در تدوین سند آمایش، لحاظ‌کردن نظرات متخصصان و خبرگان بومی و الزامات محیطی و بومی در این سند است؛ بنابراین سیاست‌های دستوری که ناشی از جایگاه سازمانی مدیران در نهادهای حاکمیتی است، به صرف اینکه در سلسله‌مراتب اداری و سازمانی در مرتبه بالاتری قرار دارند، لزوماً نافذ نیست؛ چراکه با تغییر دولت‌ها ما شاهد چرخش‌های ۱۸۰ درجه‌ای در تصمیمات راهبردی در استان‌ها هستیم.</p> <p>اما اگر این تصمیمات براساس مؤلفه‌ها و الزامات بومی اتخاذ شوند، دلایل و براهین تدوین آنها همچنان به قوت خود باقی خواهند بود و این فرصت برای عناصر تصمیم‌گیر و تصمیم‌ساز بومی وجود دارد که همواره از تصمیمات خود دفاع کنند.</p>		
<p>دسته‌بندی‌های خوبی برای شناسایی پیشنهادها صورت گرفته بود؛ اما برخی موارد در ذیل این دسته‌بندی‌ها تکراری بودند؛ مثلاً در موارد مربوط به دسته اقتصاد، افزایش قیمت زمین و مسکن و تورم مسکن آورده شده که تقریباً هر دو یکی هستند؛ خوشه‌بندی‌های خوبی در جمع بندی وجود داشت.</p> <p>باتوجه به اینکه استقرار صنایع در اسلامشهر اجتناب‌ناپذیر است، به نظر می‌رسد جای خالی تجویزهای هوشمندانه برای مدیریت وضع موجود و</p>	<p>تحلیل پیشنهادها جنوب غرب تهران - مطالعه موردی اسلامشهر</p>	<p>۱۰</p>

ردیف	عنوان	ارزیابی و تحلیل مقاله
		حرکت به سمت موقعیت مطلوب دیده می‌شود. براین اساس، بهتر است که مؤلفه‌های زیرساختی برای سکونت مردم و عمران و آبادانی منطقه در اولویت قرار گیرد. جامعیت و شفافیت مقاله خوب بود؛ اما در ساختاریافتگی جای خالی برخی تجزیه‌های هوشمندانه دیده می‌شد.
۱۱	شناسایی راهکارهای سیاستی پیشران گذار به شهر هوشمند - مطالعه موردی اهواز	از نظر نحوه نگارش و پرداخت به مسئله، مقاله خوبی نوشته شده است. در چکیده به‌خوبی به ۸ مؤلفه به‌عنوان پیشران‌های شهر هوشمند اشاره شده است که شامل «محیط هوشمند»، «اقتصاد هوشمند»، «زندگی هوشمند»، «حکمروایی هوشمند»، «مردم هوشمند»، «فناوری اطلاعات و ارتباطات»، «عوامل جانبی» و «انعطاف‌پذیری شهروندان» است. از بین این ۸ مؤلفه، ۲ مؤلفه «عوامل جانبی» و «انعطاف‌پذیری شهروندان» نیازمند تشریح بیشتر هستند تا مخاطب بتواند مصادیق آن‌ها را شناسایی و اضلاع شهر هوشمند را به‌صورت کامل درک کند. در یک جمع‌بندی کلی می‌توان گفت: جامعیت ضعیف، شفافیت کم و ساختاریافتگی، نیازمند بازنگری بیشتر و دقیق‌تر است تا مخاطب بهتر بتواند ابعاد پژوهش را درک کند.

جدول ۲. مرور نظام‌مند مقالات انگلیسی

ردیف	عنوان	ارزیابی و تحلیل مقاله
۱	تحلیل پیشران‌های مصرف آب و انرژی در چین	ارائه‌شده در دهمین کنفرانس بین‌المللی انرژی کاربردی، ۲۲ تا ۲۵ اوت ۲۰۱۸، هنگ‌کنگ این مقاله به توسعه سریع شهرنشینی و صنعتی شدن جوامع اشاره دارد که این دو پدیده موجب افزایش مصرف آب و انرژی در جوامع شده است. در ادامه، این مقاله به‌صورت ظریفی به این مسئله اشاره کرده است که صنایع علاوه‌بر انرژی، به آب هم احتیاج دارند و چین یکی از ۱۳ کشور کم‌آب جهان است. در این مقاله بر تمرکز روی رابطه آب و مصرف انرژی تأکید و تصریح شده است که مثلث تولید، انتقال و توزیع آب، نیازمند تأمین انرژی است و افزایش جمعیت، با افزایش مصرف آب و انرژی همراه است؛ بنابراین مردم باید «انرژی تجدیدپذیر» و «انرژی پاک» را در برنامه‌های مصرف خود قرار دهند.
۲	تحلیل پیشران برای پوشش	کاوش کمی و تجزیه‌وتحلیل پیشران برای فضا و ویژگی‌های تمایز

ارزیابی و تحلیل مقاله	عنوان	ردیف
<p>زمانی شبکه گیاهی اولیه بهره‌وری در استان شاندونگ چین در این مقاله تغییرات اقلیمی و فصلی برای بهره‌وری پوشش گیاهی و چرخه رشد و نمو و پویایی آن برای توسعه محیط‌زیست سالم و فاقد کربن مطرح و بررسی شده است.</p> <p>در این مقاله، پوشش گیاهی به‌عنوان یک نخ تسبیح، عناصر اقلیمی و جوی را با هم پیوند داده است؛ به این معنی که آب‌وهوا و شرایط اقلیمی، تأثیرات خود را بر پوشش گیاهی اعمال می‌کند و این عرصه یعنی پوشش گیاهی هم پیامدهای این تأثیرات را نمایش می‌دهد؛ در این حالت یک اکوسیستم شکل می‌گیرد که پوشش گیاهی این قابلیت را پیدا کرده تا فرایند جذب کربن و راه‌های کاهش دی‌اکسید کربن در جو و طبیعت را تکمیل کند.</p> <p>باتوجه به اینکه کشور چین یکی از بزرگترین مصرف‌کننده‌های انرژی‌های فسیلی است و استان شاندونگ به‌عنوان یک بارانداز نفتی برای اقتصاد این کشور ایفای نقش می‌کند، انتخاب موضوع برای این تحقیق براساس ظرفیت‌های موجود در کشور چین بوده است که معقول به نظر می‌رسد.</p> <p>باتوجه به اینکه چین بزرگترین معادن زغال‌سنگ جهان را دارد، ارائه فرمولی برای بهره‌برداری از این معادن با رعایت استانداردهای زیست‌محیطی، می‌تواند این کشور را در آینده از وابستگی به نفت بی‌نیاز کند؛ بنابراین تولید این مقالات با همین اهداف صورت گرفته که اقدامی هوشمندانه و دارای ارزش افزوده است.</p>	<p>گیاهی و بهره‌وری در استان شاندونگ چین</p>	
<p>این مقاله به «پیشران‌های تولید زباله و نخاله‌های ساختمانی» پرداخته و هدفی غایی برای مدیریت شهری ترسیم کرده که آن هدف، داشتن «شهر بدون زباله» است؛ البته منظور از زباله همان زباله‌ها و نخاله‌های ساختمانی است.</p> <p>آنچه در عنوان و موضوع فوق به ذهن متبادر می‌شود، دیدگاه بسیط و وسعت نظر پژوهشگران برای به‌خدمت‌گرفتن علوم و فنون مختلف به‌منظور رسیدن به هدفی مهم است که در آینده یکی از چالش‌های بسیار بزرگ کره زمین خواهد بود. به‌این ترتیب، انتخاب این عناوین و موضوعاتی از این دست برای تولید علم حکایت از جامعیت فکری و</p>	<p>تجزیه و تحلیل پیشران‌های منابع فلزی و غیرفلزی ساختمان در ابعاد شهری ماکائو</p>	۳

ارزیابی و تحلیل مقاله	عنوان	ردیف
<p>هوش محیطی پژوهشگران این کشورها در عرصه‌های مختلف دارد. در ادامه این مقاله، نویسندگان به وزن هر متر مربع ساختمان و استاندارد میزان تولید نخاله و زباله در هر متر مربع اشاره داشته‌اند و بر مبنای این مسئله، اقدام به تدوین قانونی تحت عنوان «مقررات مدیریت دفن زباله‌های ساختمانی» و نیز ایجاد نظام‌های انگیزشی برای گرایش مردم به سمت تولید «زباله‌های بی‌اثر» و در نهایت رسیدن به «مدیریت ساختمان سبز» کرده‌اند.</p> <p>مقاله مطلوب و جذابی بود که پیشران‌ها را تحلیل کرده بود؛ در بررسی‌ها برای رسیدن به علت پرداختن پژوهشگران چینی به این موضوع، به این نتیجه رسیدیم که ماکائو، منطقه‌ای جزیره‌ای و زلزله‌خیز است که هزینه‌های نقل و انتقال مصالح ساختمانی و بازسازی آن به دلیل موقعیت جغرافیایی‌اش بالاست و بهترین راه برای جلوگیری از اتلاف منابع مالی و انرژی و نیروهای انسانی، بهره‌گیری از رشته جدید آینده‌پژوهی و تحلیل پیشران در این حوزه است.</p>		
<p>این مقاله مرور نظام‌مندی است که مقالات ۱۰ سال گذشته را در ۴۵۱ رکورد بررسی کرده است؛ پیوستگی هوشمندانه توسعه در طبیعت و محیط‌زیست و تعریف پیوست‌های زیست‌محیطی برای طرح‌های توسعه‌ای، بیانگر جامعیت این کار تحقیقاتی است. با توجه به رشد سریع جمعیت شهری جهان، تغییر کاربری اراضی محیط پیرامون شهری و از بین رفتن پوشش طبیعی زمین اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد؛ از این رو شناسایی و تجزیه و تحلیل پیشران‌های توسعه‌ای و زیربنایی، یک راهبرد مهم در اولویت‌ها و برنامه‌ریزی‌های شهری به حساب می‌آید. این مقاله هرچند آفات توسعه شهرها و تأثیرات منفی شهرسازی در از بین رفتن پوشش گیاهی زمین را بررسی می‌کند، اما از پدیده‌های دیگری مثل جنگ‌ها که آثار مخرب‌تری بر از بین رفتن پوشش گیاهی زمین داشته‌اند، غافل بوده است.</p>	<p>تحلیل پیشران‌ها در استفاده از زمین و تغییر پوشش زمین: بررسی نظام‌مند و کتاب‌سنجی</p>	۴
<p>این مقاله مرور نظام‌مند خوبی انجام داده است که به پیشران‌های تغییر در اروپا مثل «شهرنشینی»، «کشاورزی» و «توسعه صنایع» به خوبی اشاره کرده است. در مرور نظام‌مند این مقاله ۱۴۴ رکورد (مقاله مرتبط) بررسی و مشخص شده که روند تخریب منابع طبیعی و جنگل‌ها در</p>	<p>نیروهای محرک تغییر چشم‌انداز در اروپا: بررسی نظام‌مند شواهد</p>	۵

ردیف	عنوان	ارزیابی و تحلیل مقاله
		کشورهای اروپای شرقی شدیدتر از اروپای غربی است. در بررسی عوامل، به پیشران‌های دور و نزدیک برای بررسی روند توسعه یا تخریب منابع طبیعی اشاره شده است که حکایت از دقت نویسندگان دارد. در این مقاله اشاره می‌شود که به‌کارگیری فناوری‌های نوین در توسعه کشاورزی و بهره‌برداری از انرژی‌های پاک و تجدیدپذیر و تحول در حوزه مصرف انرژی از مهم‌ترین راهکارهای مواجهه سالم با طبیعت است.
۶	پاسخ‌گویی ارائه‌دهنده به‌عنوان پیشران به سوی یکپارچگی پزشکی و بیمارستان؛ بررسی نظام‌مند	

جمع‌بندی و یافته‌های پژوهش

در ۵ عنوان از مقالات نوشته‌شده، از عبارت «آینده‌پژوهی» استفاده شده است، اما رشته تحصیلی هیچ‌یک از نویسندگان این مقالات آینده‌پژوهی نیست. به همین دلیل ما نمی‌توانیم انتظار داشته باشیم که این مقالات صددرصد با خط‌کش آینده‌پژوهی منطبق باشند؛ اما از نگاه آینده‌پژوهی، برخی از این مقالات روش‌های خوبی برای «تحلیل پیشران» و «شناسایی پیشران» و مسائل مرتبط با پیشران‌ها اتخاذ کرده‌اند.

از آنجاکه سناریونویسی یکی از مهم‌ترین خروجی‌های آینده‌پژوهی است، برخی از آثار منتشرشده به سناریونویسی هم ختم شده‌اند و سناریوهای خوبی هم از دل آنها استخراج شده است. اما جامعیت روش‌های آینده‌پژوهی را ندارند. در برخی از مقالات، «پیشران‌سازی» صورت گرفته است و در برخی مقالات هم برخی پدیده‌ها و اقدامات ابتکاری به‌عنوان پیشران شناسایی و بررسی شده‌اند.

تحلیل و بررسی تفکیکی هر یک از مقالات در چارچوب جدول ذیل نوشته شده است.

جدول شماره ۳. تحلیل و بررسی مرور نظام‌مند مقالات فارسی

ردیف	عنوان مقاله	انطباق مبانی نظری با متن مقاله از نظر قوام‌بخشی به محتوا	اشاره به روندسازی	اشاره به فعال‌سازی پیشران	تجویز	سناریو
۱	پیشران‌های مردم‌سالاری در جمهوری اسلامی ایران در ۱۴۱۰	منطبق بود	اشاره نشده بود	اشاره شده بود	دارد	دارد
۲	پیشران‌های توسعه حزب در جمهوری اسلامی ایران	منطبق بود	اشاره شده بود	اشاره شده بود	دارد	دارد
۳	شناسایی پیشران‌های مؤثر بر آینده خبرگزاری‌ها در ایران	منطبق بود	اشاره شده بود	اشاره شده بود	دارد	دارد
۴	تحلیل روندها و پیشران‌های مؤثر بر خبر صداوسیما در ۵ سال آینده	منطبق بود	اشاره شده بود	اشاره نشده بود	دارد	دارد
۵	تبیین پیشران‌های کلیدی آینده روابط ایران و عراق در افق ۱۴۱۰	منطبق بود	اشاره شده بود	اشاره شده بود	دارد	ندارد
۶	آینده نظام سیاسی عراق - پیشران‌ها سناریوهای پیش‌رو	منطبق بود	اشاره شده بود	اشاره شده بود	دارد	دارد
۷	شگفتی‌سازها و پیشران‌های مناسبات ایران و آمریکا در ۱۴۰۸	منطبق بود	اشاره شده بود	اشاره شده بود	ندارد	ندارد
۸	شناسایی و تحلیل پیشران‌های مؤثر بر صنعت گردشگری - زنجان	منطبق بود	اشاره شده بود	اشاره شده بود	دارد	ندارد
۹	شناسایی و تحلیل	منطبق بود	اشاره شده بود	اشاره شده بود	ندارد	ندارد

ردیف	عنوان مقاله	انطباق مبانی نظری با متن مقاله از نظر قوام‌بخشی به محتوا	اشاره به روندسازی	اشاره به فعال‌سازی پیشران	تجویز	سناریو
	پیشران‌های کلیدی آمایش منطقه‌ای براساس آینده‌پژوهی در شهرستان گرگان		بود			
۱۰	تحلیل پیشران‌های جنوب غرب تهران - مطالعه موردی اسلامشهر	منطبق بود	اشاره شده بود	اشاره شده بود	ندارد	ندارد
۱۱	شناسایی راهکارهای سیاستی پیشران گذار به شهر هوشمند - مطالعه موردی اهواز	منطبق بود	اشاره شده بود	اشاره شده بود	ندارد	ندارد

در مقالات فارسی، تنها ۲ مورد تجویز و یک مورد سناریو داشتیم.
جدول شماره ۴. تحلیل و بررسی مرور نظام‌مند مقالات انگلیسی

ردیف	عنوان مقاله	انطباق مبانی نظری با متن مقاله از نظر قوام‌بخشی به محتوا	اشاره به روندسازی	اشاره به فعال‌سازی پیشران	تجویز	سناریو
۱	تحلیل پیشران‌های مصرف آب و انرژی در چین	منطبق بود	اشاره شده بود	اشاره شده بود	دارد	ندارد
۲	تحلیل پیشران برای پوشش گیاهی و بهره‌وری در استان شان‌دونگ چین	منطبق بود	اشاره شده بود	اشاره شده بود	دارد	ندارد
۳	تجزیه و تحلیل پیشران‌های منابع فیزی و غیرفیزی ساختمان در ابعاد شهری	منطبق بود	اشاره شده بود	اشاره شده بود	دارد	ندارد

ردیف	عنوان مقاله	انطباق مبانی نظری با متن مقاله از نظر قوام‌بخشی به محتوا	اشاره به روندسازی	اشاره به فعال‌سازی پیشران	تجویز	سناریو
	ماکائو					
۴	تحلیل پیشران‌ها در استفاده از زمین و تغییر پوشش زمین: بررسی نظام‌مند و کتاب‌سنجی	منطبق بود	اشاره شده بود	اشاره شده بود	دارد	ندارد
۵	نیروهای محرک تغییر چشم‌انداز در اروپا: بررسی نظام‌مند شواهد	منطبق بود	اشاره شده بود	اشاره شده بود	دارد	ندارد
۶	پاسخگویی ارائه‌دهنده به‌عنوان پیشران به سوی یکپارچگی پزشکی و بیمارستان؛ بررسی نظام‌مند	منطبق بود	اشاره شده بود	اشاره شده بود	دارد	ندارد

در مقالات انگلیسی، در همه موارد تجویز داشتیم، اما در هیچ‌یک از موارد سناریو نداشتیم؛ که باتوجه‌به صیانتی بودن محتوایی برخی از سناریوها، ممکن است این موارد مشمول حوزه صیانتی شوند که از انتشار آنها خودداری شده است.

نکته مهم در بررسی نظام‌مند این مقالات این بود که از آنجاکه نویسندگان این مقالات فاقد تحصیلات دانشگاهی در رشته آینده‌پژوهی بودند، شیوه ورود آنان به فرایند «تحلیل پیشران»، مثل پژوهشگران حوزه آینده‌پژوهی، حرفه‌ای و اقناعی نبود.

همین امر موجب شده است که ما شاهد انتشار مقالاتی باشیم که صددردمند منطبق با شیوه‌های آینده‌پژوهی نباشد؛ اما در مسیر آینده‌پژوهی می‌توانند به کمک پژوهشگران این حوزه بیایند.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

در این مرور نظام‌مند، ۱۷ مقاله فارسی و انگلیسی مورد بررسی قرار گرفتند که این مقالات هر یک به فراخور موضوع انتخاب‌شده، دارای ارزش ماهوی و ارزش علمی خوبی بودند؛ در این مقالات خلأهایی وجود داشت که این خلأها صرفاً با حضور یک دانش‌آموخته یا دانشجوی

متخصص رشته آینده‌پژوهی جبران‌پذیر بودند. به‌عنوان مثال، حتی در آن ۲ مقاله که گفته شد سناریوهای خوبی نوشته شده بود، نگارش سناریوها از منظر آینده‌پژوهی حرفه‌ای و جذاب نبود. همان‌طور که در یکی از مقالات بررسی‌شده روشن شد، برخی ابتکارات و اقدامات از سوی سیاست‌گذاران، این قابلیت را دارند که تبدیل به پیشران و روند در فضای اجتماعی شوند؛ بنابراین پژوهشگران ما می‌توانند این‌گونه مسائل را در حوزه‌های سیاسی و اجتماعی که مبتلا به جامعه هم هستند، به‌عنوان دستمایه برای تولید علم استفاده کنند.

روش تحقیق مرور نظام‌مند، یکی از روش‌های مهم و جامع است که قابلیت‌های بالایی برای ارزیابی محتوایی و کیفی تولیدات علمی دارد؛ بنابراین توجه استادان محترم به این روش موجب می‌شود که این روش از مهجور بودن خارج شود.

یکی از مهم‌ترین مزیت‌های روش تحقیق مرور نظام‌مند این است که دیدگاهی کلان و افقی وسیع را پیش‌روی پژوهشگر ایجاد می‌کند؛ بنابراین اقبال به این روش موجب گسترش نظر در پژوهشگران خواهد شد.

پیشنهادها

باتوجه به اینکه روش مرور نظام‌مند یکی از روش‌های مطلوب اما مهجور برای تحلیل تولیدات علمی محسوب می‌شود و از آنجاکه این روش قابلیت ارزیابی ضمنی و کیفی تولیدات علمی را داراست، ضرورت دارد که استادان محترم روش تحقیق و استادان محترم دروس تخصصی نیم‌نگاهی به این مسئله داشته باشند تا دانشجویان و پژوهشگران را بیش‌ازپیش با این روش آشنا کنند.

باتوجه به اینکه رشته‌های جدید مثل آینده‌پژوهی، کارآفرینی و مدیریت فناوری در زمره رشته‌های خاص و پراقبال هستند، بهترین شیوه برای تولید علم در این حوزه تلاش متخصصان این حوزه برای توسعه علم است؛ اما اگر پژوهشگران سایر حوزه‌ها تمایل به نگارش مقاله و تولید اثر در این حوزه داشتند، توصیه مؤکد می‌شود که یکی از اعضای تیم پژوهشی لزوماً دارای تحصیلات مرتبط با آن رشته باشد؛ زیرا در این صورت احتمال بروز خطا کمتر و احتمال تولید معلومات مستدل و مطلوب برای مورد استناد قرارگرفتن همواره بیشتر خواهد بود.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- اسدی، علی‌اکبر و راستگو، محمدزمان (۱۳۹۸). آینده نظام سیاسی عراق: پیشران‌ها و سناریوهای پیش‌رو. *مطالعات سیاسی جهان اسلام*، ۸ (۲ (۳۰))، ۱۴۹-۱۷۰.
- آریمن‌منش، محمد؛ جوانشیری، احمد و مدیرشانه‌چی، محسن (۱۳۹۸). شگفتی‌سازها و پیشران‌های مناسبات ایران و آمریکا در ۱۴۰۸. *آینده‌پژوهی ایران*، ۴ (۱)، ۱۱۷-۱۴۰.
- آریمن‌منش، محمد؛ قاسمی، حاکم و قربان‌زاده‌سوار، قربانعلی (۱۴۰۱). پیشران‌های توسعه‌ت حزب در جمهوری اسلامی ایران. *تحقیقات سیاسی و بین‌المللی*، ۱۴ (۵۳)، ۷۵-۹۱.
- البرزی دعوتی، هادی و نصرالهی، اکبر (۱۳۹۷). تحلیل روندها و پیشران‌های مؤثر بر خبر صداوسیما در ۵ سال آینده. *پژوهش‌های ارتباطی (پژوهش و سنجش)*، ۲۵ (۲ (۹۴))، ۱۰۳-۱۲۷.
- پدرام، عبدالرحیم و احمدیان، مهدی (۱۳۹۴). آموزه‌ها و آموزه‌های آینده‌پژوهی. تهران، مؤسسه افق آینده‌پژوهی راهبردی.
- پدرام، عبدالرحیم و همکاران (۱۳۹۶). آینده‌پژوهی، مفاهیم و روش‌ها. تهران، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی، مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، چاپ اول.
- پورحیب، عسکری؛ کریمی مله، علی و توسلی رکن‌آبادی، مجید (۱۳۹۹). پیشران‌های مردم‌سالاری در جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۱۰. *آینده‌پژوهی ایران*، ۵ (۲)، ۹۳-۱۱۷.
- حبیبی، آرش (۱۳۹۴). روش پژوهش پیشرفته. تهران، انتشارات نارون دانش.
- حسینی‌مقدم، محمد (۱۳۸۹). کاربرد آینده‌پژوهی در علوم سیاسی با تکیه بر روش تحلیل لایه‌لایه علت‌ها. *فصلنامه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی*، ۲۳، ۱۶۹-۱۸۸.
- خاکساری رفسنجانی، علی و لطفی، اکبر (۱۴۰۱). شناسایی و تحلیل پیشران‌های مؤثر بر توسعه صنعت گردشگری شهری با تأکید بر آینده‌نگاری و سناریونویسی (مطالعه موردی: شهر زنجان). *فصلنامه برنامه‌ریزی و توسعه محیط شهری*، ۸ (۸)، ۲۴-۳۸.
- خزلی ویزدانی، سیامک؛ علی‌اکبری، اسماعیل؛ ادیبی سعدی‌نژاد، فاطمه؛ جودکی، حمیدرضا و توکلی‌نیا، جمیله (۱۴۰۰). تحلیل ساختاری پیشران‌های مؤثر بر تحولات فضایی پسرکانه جنوب غرب کلان‌شهر تهران، مطالعه موردی: شهرستان اسلامشهر. *برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، ۱۱ (۴۲)، ۲۲۰-۲۳۷.
- سجادیان، مهیار و فیروزی، محمدعلی (۱۴۰۱). شناسایی راهکارهای سیاستی پیشران‌گذار به شهر هوشمند - مطالعه موردی کلان‌شهر اهواز. *فصلنامه علمی مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی*، ۱۲ (۴۳)، ۵۲-۷۹.
- صدیقی، الهام؛ سلمان ماهینی، عبدالرسول؛ میرکریمی، سیدحامد؛ دلیری، حسن و فث، برایان (۱۳۹۸). شناسایی و تحلیل پیشران‌های کلیدی آمایش منطقه‌ای براساس آینده‌پژوهی در شهرستان گرگان. *آمایش سرزمین*، ۱۱ (۲)، ۲۰۵-۲۳۳.

- صلواتیان، سیاوش و مسعودی، سارا (۱۳۹۵). شناسایی پیشران‌های مؤثر بر آینده خبرگزاری‌ها در ایران. *فصلنامه مطالعات فرهنگ - ارتباطات*، ۱۷ (۳۴)، ۴۷-۶۸.
- علی‌احمدی، علیرضا؛ ثقفی، فاطمه و فتحیان، محمد (۱۳۸۶). ارائه متدولوژی تحلیل روند برای شکل‌گیری استراتژی و آینده‌نگاری. *مدیریت فردا*، ۵ (۱۸)، ۴-۱۴.
- عیوضی، محمدرحیم (۱۳۹۳). آینده علوم سیاسی در ایران از نظر تا واقعیت. *فصلنامه علمی - پژوهشی سیاست متعالیه*، ۲ (۵)، ۲۹-۴۳.
- گودرزی، محسن؛ مبینی دهکردی، عبدالله و معظمی گودرزی، محمد (۱۴۰۱). تبیین پیشران‌های کلیدی آینده روابط ایران و عراق در افق ۱۴۱۰. *آینده‌پژوهی/تغیلات اسلامی*، ۳ (۱)، ۱۱-۴۰.
- گوردون، تودور و کلیتون گلن، جروم (۱۳۹۳). دانشنامه بزرگ روش‌های آینده‌پژوهی. ترجمه مرضیه کیقبادی و فرخنده ملکی‌فر، جلد اول، تهران: نشر تیسرا.
- مسعودی، امیدعلی (۱۳۸۴). آینده‌نگری چالش‌های نظارت الکترونیکی در جامعه اطلاعاتی ایران. پایان‌نامه دکتری، گروه علوم ارتباطات، دانشکده ادبیات، علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات تهران.
- ملکی‌فر، عقیل و همکاران (۱۳۸۵). الفبای آینده‌پژوهی؛ علم و هنر کشف آینده و شکل بخشیدن به دنیای مطلوب فردا. تهران آصف.
- یوسفی، اشکان؛ کشاورز ترک، عین‌اله و نهادی، هادی (۱۳۹۸). بررسی تأثیر مؤلفه‌های فرهنگی و اجتماعی دفاع مقدس بر آینده امنیت ملی ج.ا.ایران. *راهبرد دفاعی*، ۱۷ (۶۶)، ۶۹-۹۶.

(ب) منابع انگلیسی

- Allan, A., Soltani, A., Abdi, M. H., & Zarei, M. (2022). Driving forces behind land use and land cover change: A systematic and bibliometric review. *Land*, 11(8), 1222.
- Li, Y., Wang, S., & Chen, B. (2019). Driving force analysis of the consumption of water and energy in China based on LMDI method. *Energy Procedia*, 158, 4318-4322.
- Long, Y., Li, Z., Song, Q., Cai, K., Tan, Q., & Yang, G. (2022). The dynamic stock-flow and driving force analysis of the building metal and non-metal resources at a city scale: An empirical study in Macao. *Circular Economy*, 1(1), 100004.
- Lu, Z., Chen, P., Yang, Y., Zhang, S., Zhang, C., & Zhu, H. (2023). Exploring quantification and analyzing driving force for spatial and temporal differentiation characteristics of vegetation net primary productivity in Shandong Province, China. *Ecological Indicators*, 153, 110471.
- Plieninger, T., Draux, H., Fagerholm, N., Bieling, C., Bürgi, M., Kizos, T., ... & Verburg, P. H. (2016). The driving forces of landscape change in Europe: A systematic review of the evidence. *Land use policy*, 57, 204-214.
- Trybou, J., Gemmel, P., & Annemans, L. (2015). Provider accountability as a driving force towards physician-hospital integration: a systematic review. *International journal of integrated care*, 15.

Drivers of Psychological Operations in Military Organizations: A Case Study of the Islamic Republic of Iran Army

Ebrahim Ejabi¹, Mohsen Karimi²

Received: 17-04-2023

Accepted: 23-07-2023

Abstract

The overall aim of this research is to identify the drivers of psychological operations within the Islamic Republic of Iran Army (AJA). To achieve this objective and answer the research question, document analysis and questionnaires were employed as tools. The study is applied in nature, and the research method was trend analysis (trend studies). Given the simultaneous use of qualitative and quantitative methods, a mixed-methods approach was adopted. Data collection was conducted both through fieldwork (questionnaires) and library research (document analysis and literature review). Data analysis was carried out qualitatively through categorization, processing, and judgment, and quantitatively through the design, distribution, and collection of a questionnaire containing closed-ended questions. The data were analyzed using descriptive statistics (e.g., mean, variance, coefficient of variation) and inferential statistics. The closed-ended questions were measured using the Likert scale and interval scale. Finally, a final analysis was conducted to demonstrate the overlap of data obtained from various sources. Following the qualitative analysis, ten indicators were identified. In the quantitative analysis, the research hypotheses were tested using descriptive and inferential statistical formulas, and the following results were obtained: Regarding the drivers, ten indicators identified through qualitative analysis were assessed. Based on inferential analysis using the chi-square test, and considering the critical value and the test statistic, a relationship between the proposed indicators in the driver component and psychological operations in the AJA was established.

Keywords: Driver, Psychological operations, the Islamic Republic of Iran Army (AJA), Future studies, Military organizations.

---

1. Associate Professor in Futures Studies Department, Command and Staff University of the Islamic Republic of Iran Army, Tehran, Iran e.ejabi@casu.ac.ir

2. Corresponding Author. MSc Graduate in Defense Management, Command and Staff University of the Islamic Republic of Iran Army, Tehran, Iran karimimohsen614@gmail.com

پیشران‌های عملیات روانی در سازمان‌های نظامی؛ مورد مطالعه: ارتش جمهوری اسلامی ایران

ابراهیم ایجابی^۱، محسن کریمی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۰۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۲۸

چکیده

هدف کلی از انجام این تحقیق، شناخت پیشران‌های عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران است. برای رسیدن به هدف بالا و پاسخ به سؤال تحقیق، از ابزارهای مطالعه اسناد و مدارک و پرسش‌نامه استفاده گردید. نوع تحقیق کاربردی و روش تحقیق از نوع تحلیل روند (روندپژوهی) است و باتوجه به بهره‌گیری همزمان از روش‌های کیفی و کمی، رویکرد تحقیق آمیخته انتخاب شد و روش جمع‌آوری داده‌ها به صورت میدانی (پرسش‌نامه) و کتابخانه‌ای (مطالعه اسناد و مدارک و بررسی پیشینه‌ها) بوده است. تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها به صورت کیفی شامل مراحل دسته‌بندی، پردازش و قضاوت، تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها به صورت کمی از طریق طراحی و ارسال و جمع‌آوری یک پرسش‌نامه با تعدادی سؤال بسته و استفاده از آمار توصیفی (محاسبه میانگین، واریانس، ضریب تغییرات و...) و آمار استنباطی انجام شده است. سؤالات بسته با استفاده از طیف لیکرت و مقیاس فاصله‌ای اندازه‌گیری شده است. در انتها برای نشان‌دادن هم‌پوشانی داده‌های حاصل از منابع، تحلیل نهایی انجام گرفته است. پس از تجزیه و تحلیل کیفی، ۱۰ شاخص شناسایی گردید. در تجزیه و تحلیل کمی هم فرضیه‌های تحقیق با استفاده از فرمول‌های آمار توصیفی و استنباطی و تحلیل کمی، آزمون شده و نتایج زیر حاصل گردیده است: در مورد پیشران‌ها، با استفاده از تجزیه و تحلیل کیفی تعداد ۱۰ شاخص، مورد قضاوت قرار گرفت و باتوجه به تحلیل استنباطی آزمون کای - دو و با در نظر گرفتن مقدار بحرانی و مقدار آماره آزمون به دست آمده، وجود رابطه بین شاخص‌های مطرح شده در مؤلفه پیشران و عملیات روانی در آجا ثابت گردید.

کلیدواژه‌ها: پیشران، عملیات روانی، ارتش جمهوری اسلامی ایران، آینده‌پژوهی، سازمان‌های نظامی.

۱. دانشیار گروه آینده‌پژوهی، دانشگاه فرماندهی و ستاد ارتش جمهوری اسلامی ایران، تهران، ایران

e.ejabi@casu.ac.ir

۲. کارشناسی‌ارشد مدیریت دفاعی، دانشگاه فرماندهی و ستاد ارتش جمهوری اسلامی ایران، تهران، ایران، (نویسنده

مسئول) karimimohsen614@gmail.com

مقدمه

عملیات روانی به قبل از هبوط آدم و حوا در زمین برمی‌گردد؛ در جایی به نام جنت که شیطان بر روی آدم عملیات روانی انجام می‌دهد و باعث هبوط آدم و حوا به زمین می‌گردد. بعد از آن، در اولین درگیری فیزیکی در روی زمین، یعنی درگیری فرزندان آدم، پیش از آغاز اقدام و عملیات نظامی (تصمیم قاییل به قتل هابیل)، قاییل عملیات روانی انجام می‌دهد تا هابیل را از مسیر خود جدا و منحرف کند؛ اما هنگامی که عملیات روانی مؤثر نیفتاد به قتل او اقدام کرد. این نخستین عملیات روانی در زمین و بین انسان بوده است و این روند در روی زمین به مراتب متعددی تکرار گردید تا جایی که عملیات روانی در جنگ‌های نظامی نیز کاربرد پیدا کرد و برای اولین بار در جنگ کیدئون با مادها استفاده گردید (برون، ۱۳۹۶، ص. ۱)؛ ولی اولین بار در روزهای اول جنگ جهانی دوم این نوع عملیات شناخته شد (بهمنش، ۱۳۸۷، ص. ۱۱۷) و سپس یگان‌هایی به صورت سازمان‌یافته تشکیل گردید.

با گذشت زمان و تکامل اجتماعی و ظهور منادیان نجات انسان‌ها و مذموم شناخته شدن خونریزی و خشونت، بشر به فکر یافتن راه‌های دیگری غیر از برخورد فیزیکی افتاد که به وسیله آن بتواند با استفاده از قدرت تفکر و ابزارهای دراختیار، با هم‌نوع خود رابطه برقرار کند و برای رسیدن به اهداف خود، نسبت به تحمیل اراده و تحت تسلط قراردادن دیگران اقدام کند که این اقدام مستلزم شناخت طرف مقابل و پیش‌بینی آینده است.

از سوی دیگر، انسان همواره در طی تاریخ مشتاق بوده که بتواند آینده خود را پیش‌بینی کند تا شاید از این مجرا گامی مؤثر در ساخت آن بردارد. امروزه جهان بسیار پیچیده شده است و دانش نیز به طور گسترده‌ای پراکنده گردیده؛ به گونه‌ای که بشر چاره‌ای جز این ندارد که برای تصمیم‌گیری موفقیت‌آمیز، دانش متخصصان و ذی‌نفعان حوزه‌های مختلف علوم را به کار بندد. آینده در زندگی انسان‌ها همواره از جایگاه خاصی برخوردار بوده است؛ چراکه گذشته با وجود اینکه نباید هرگز فراموش شود، از دست‌رفته محسوب می‌شود و حال نیز با پلک برهم‌زدنی می‌گذرد و آنچه آرزوهای ما را به یقین پیوند می‌زند، آینده است. آینده خواه‌ناخواه فرا خواهد رسید و با کمی دقت می‌توانیم شکوفه‌های آن را در همین لحظه مشاهده کنیم. پس چه بهتر که در ترسیم و شکل‌بخشیدن به آن، خود را سهیم بدانیم (حیدری، ۱۳۹۳، ص. ۷۰).

برای ترسیم آینده می‌توان از روش‌ها و فنون آینده‌پژوهی که مطرح‌ترین آن سناریوپردازی،

تحلیل روندهای کمی، تحلیل روندهای کیفی، روش دلفی و شبیه‌سازی است، استفاده کرد. از همین رو باتوجه به موضوع و اهداف تحقیق، محقق حاضر سعی دارد با روش روندپژوهی، پیشران‌های عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران در گذشته و حال را بررسی و در نهایت این روند را برای آینده بر پایه عدم قطعیت پیش‌بینی کند.

از آنجاکه در هر جامعه‌ای، امنیت در صدر امور قرار گرفته، بنابراین توجه به آن که وظیفه اسلامی و عرفی نیروهای مسلح است و در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز درج گردیده، در درجه اهمیت بالایی قرار دارد؛ بدین منظور می‌بایست به قدرت نظامی که یکی از مؤلفه‌های اصلی قدرت ملی است، توجه ویژه داشت. یکی از عملیات‌هایی که در بین نیروهای نظامی و غیرنظامی کاربرد دارد، عملیات روانی است که کارایی آن در بعد نظامی در نبردها بیشتر ملموس است و به‌کارگیری صحیح آن می‌تواند نتیجه جنگ را به نفع نیروهای خودی تغییر دهد و حتی از وقوع آن جلوگیری کند؛ بنابراین اهمیت عملیات روانی بر کسی پوشیده نیست و به‌منظور ارتقای عملکرد نیروهای نظامی در مقابله با آن، می‌بایست نسبت به روند تحولات عملیات روانی تأمل بیشتری کرد تا ارتش جمهوری اسلامی به‌عنوان نیروی نظامی بتواند مأموریت خود را با موفقیت انجام دهد.

مرتبط با موضوع تحقیق و باتوجه به پیشرفت علم و دانش، استفاده از فناوری‌های ارتباطی - اطلاعاتی جدید، سبب پیچیدگی عملیات روانی شده است؛ بنابراین درک مقابله با سازوکارهای آن هوشیاری زیادی را می‌طلبد و ارتش جمهوری اسلامی ایران باید در مقابل تهدیدهای پیش‌رو آمادگی خود را حفظ کند که در این راستا، باید نخست ماهیت، ابعاد کلی، پیامدها و پیشران‌های عملیات روانی را با دقت بیشتر بررسی و شناسایی کند تا بتواند از غافلگیری و صدمه‌پذیری قابل‌پیشگیری جلوگیری به عمل آورد؛ بنابراین باتوجه به تهدیدات بیان‌شده، مسئله مهم محقق در این پژوهش، عملیات روانی به‌عنوان یکی از گزینه‌های عملیات نظامی است که ارتش جمهوری اسلامی ایران برای رسیدن به اهداف خود، به‌صورت مستمر به آن می‌اندیشد و برای پیشرفت در این زمینه بررسی می‌کند. در این راستا محقق در نظر دارد به‌وسیله بهترین و مرتبط‌ترین روش آینده‌پژوهی (باتوجه به موضوع مقاله) که فرایند برنامه‌ریزی، جهت‌دهی و هماهنگی است، نسبت به پیش‌بینی پیشران‌های عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران، اقدامات لازم را به‌عمل آورد و قبل از شروع هرگونه تهدید در زمینه عملیات روانی، به سؤال زیر پاسخ دهد که:

پیشران‌های عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران کدامند؟

مبانی نظری

آینده‌پژوهی

از دیرباز، بشر همواره به دنبال راهکاری بوده است تا بتواند آینده را پیش‌بینی کند. کف‌بینی و ستاره‌خوانی از دیرینه‌ترین نمونه‌های این تلاش به شمار می‌روند (صفایی، ۱۳۹۶، ص. ۵۹). در سال ۱۹۴۳، یک دانشمند علوم اجتماعی آلمانی به نام Ossip Flechteim اصطلاح «آینده‌شناسی» را ابداع کرد. آینده‌پژوهی قرار بود در کار خود نظام‌مند و علمی باشد و امکان پیش‌بینی‌های آموزش‌دیده در طیف وسیعی از جهت‌های ممکن را فراهم کند. فلشتیم در مقاله خود با عنوان «آموزش آینده» در سال ۱۹۴۵ مطالعه آینده را به‌عنوان یک رشته دانشگاهی توصیه کرد (Potts, 2018, p. 106). مطالعه آینده نوین (آینده‌پژوهی) در اواخر دهه ۱۹۵۰ و اوایل دهه ۱۹۶۰ با آثار افرادی مانند هرمان کان (۱۹۶۲) که «اندیشیدن به غیرقابل‌تصور» را بررسی کردند، آغاز شد. رویکرد کان بنیادی بود زیرا گفتمان را از کشف پنهان در آنچه هست، به کاوش در آنچه می‌تواند باشد سوق داد. آلترناتیوها یا سناریوها از دنیای داستان‌نویسان به سمت تحلیلگران سیاسی و کارشناسان اتاق فکر و درنهایت به راهبرد ملی حرکت کردند. در دهه ۱۹۶۰، با تلاش جیمز داتور، تدریس دوره‌های آینده‌پژوهی در ایالات متحده آمریکا و درنهایت در سراسر جهان شروع شد و با انتشار شوک آینده آلوین تافلر (۱۹۷۰) و بعداً موج سوم (۱۹۸۱)، تفکر آینده (اگر نگوئیم آینده‌پژوهی) از محافل دانشگاهی به بحث عمومی منتقل گردید. آینده به‌عنوان یک مفهوم فرا رسیده بود. با این حال، گفتمان‌های مربوط به آینده، به‌جای اینکه به‌طور موقتی آزاد شوند یا در تودرتو باشند، بر فناوری متمرکز می‌مانند. با تشکیل انجمن جهانی آینده در آمریکا و موفقیت روش‌های سناریوی شل که سه آینده ممکن مختلف را فرض می‌کند، معاملات آتی به‌عنوان راهی برای کاهش ریسک و حرکت به سمت بهینه‌سازی، وارد دنیای تجارت شد. در این رویکرد، آینده از طریق برون‌یابی کشف می‌شود. از طریق پیش‌بینی، می‌توان سود به دست آورد و مدیریت را بهینه کرد. آینده بخشی از اهلی شدن زمان شده بود. حتی با ظهور جنبش نوین زیست‌محیطی، پیش‌بینی پایان زمین از مدل‌سازی علمی نشئت می‌گرفت. با این حال، دهه‌های ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰ دوره‌ای نبودند که علم اجازه داشته باشد بدون چالش سفر کند و بعد از آن، تلاش‌های اخیر در مطالعات آینده به شرح ذیل متمرکز شده است:

۱. در مورد روش‌های تغییر درونی، شامل CLA (تحلیل لایه‌ای علی) که خود، مثلث آینده، آینده‌نگری روایی و رویکرد انتگرال را تشکیل می‌دهد.
  ۲. آینده‌ها یا آینده‌های همه‌جانبه که گروه‌ها وارد آینده می‌شوند، آینده را از طریق نمایش‌ها و ویدیوها تجربه می‌کنند.
  ۳. یادگیری اقدام مشارکتی: آینده توسط متخصصان برای شهروندان انجام نمی‌شود، بلکه توسط هم‌تایان برای هم و با یکدیگر انجام می‌شود (Inayatullah, 2019, P. 142).
- اندیشیدن به آینده، از انتهای قرن نوزدهم تا نیمه دوم قرن بیستم، از حالت آرمان‌گرایانه به صورت تلاش برای پیش‌بینی علمی تغییر وضعیت داد (امیر، ۱۳۹۰، ص. ۲۵). امروزه جهان بسیار پیچیده شده است و دانش نیز به طور گسترده‌ای پراکنده گردیده به گونه‌ای که بشر چاره‌ای جز این ندارد که برای تصمیم‌گیری موفقیت‌آمیز، دانش متخصصان و ذی‌نفعان حوزه‌های مختلف علوم را به کار بندد. آینده در زندگی انسان‌ها همواره از جایگاه خاصی برخوردار بوده است؛ چراکه گذشته با وجود اینکه نباید هرگز فراموش شود، از دست‌رفته محسوب می‌شود و حال نیز با پلک برهم‌زدنی می‌گذرد و آنچه آرزوهای ما را به یقین پیوند می‌زند، آینده است. آینده خواه‌ناخواه فرا خواهد رسید و با کمی دقت می‌توانیم شکوفه‌های آن را در همین لحظه مشاهده کنیم. پس چه بهتر که در ترسیم و شکل بخشیدن به آن خود را سهیم بدانیم (خزایی و محمودزاده، ۱۳۹۲، ص. ۷۰).
- آینده‌پژوهی رویکردی تلفیقی نسبت به جهان است. آینده‌پژوه به رشته‌های مختلفی گریز می‌زند تا بتواند از مجموعه مطالعات میان‌رشته‌ای خود، به ایده‌های بدیع و کارآمدتر دست پیدا کند. هدف آینده‌پژوه این است که از خلال یک بافت پژوهشی پیش‌رو به دیدگاهی اجمالی برسد (صفایی، ۱۳۹۶، ص. ۵۸).
- محور اصلی آینده‌پژوهی پرداختن به آینده پرابهام و تلاش در راستای ساخت آن است. آینده-پژوهی به‌عنوان دانشی فرارشته‌ای، برای رسیدن به این هدف خطیر، همچون سایر علوم، نیازمند ابزار و ادواتی خاص است. این دانش نو، روش‌های خود را از سایر علوم با قدمت بیشتر که به یقین مراحل رشد و بالندگی خود را به‌خوبی سپری کرده‌اند، به امانت گرفته و متناسب با نیاز خود بازآفرینی کرده است (حیدری، ۱۳۹۲، ص. ۳۵).
- در سال ۱۳۱۳، پس از جنگ جهانی دوم و به دنبال تجزیه و تحلیل فناوری‌های مورد استفاده در آلمان و ژاپن، آینده‌پژوهی به دلیل یک ضرورت نظامی در مؤسسه‌ای به نام راند در آمریکا مطرح

گردید و نخستین فعالیت آینده‌پژوهی در قالب یک تحلیل علمی، در سال‌های ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۹ توسط گروهی از محققان به سرپرستی آگبرن، در زمینه جامعه‌شناسی در آمریکا انجام شد (بخشنامه جهانیان، ۱۳۹۷، ص. ۶۶) و در آینده نزدیک، ممکن است شاهد تحولات مهمی همچون استفاده گسترده از انرژی ارزان خورشید، رایانه‌های پوشیدنی یا مصرف داروی هدفمند باشیم.

پرسش کلیدی آن است که چگونه انبوه داده یا سردرگمی و ابهام موجود را به تصمیم‌گیری تبدیل کنیم. ما برای هر چیزی برنامه‌ای داریم به‌جز آنچه در واقع باید برای رسیدن به موفقیت در درازمدت بر روی آن برنامه‌ریزی کنیم. ما دارای طرح‌ها و برنامه‌های کسب‌وکار و بازار و نقش و کارکرد هستیم و زمان و انرژی زیادی را صرف این فرایندها می‌کنیم. ما آنها را با قدرت و قاطعیت تجزیه و تحلیل می‌کنیم. اما در بلندمدت، این طرح‌ها توانمندی‌های بنیادین موردنیاز آینده ما به‌منظور بازتاب تغییرات جهان اطرافمان نیستند. ما باید از تغییر پیش‌افتم و آن را هدایت کنیم و منفعل بودن را کنار بگذاریم. این تغییرات شگرف که نشان‌دهنده آینده‌ای متفاوت در پیش‌روی بشر است، نشان از حرکت به سوی آینده‌ای جهانی شده دارد. آینده‌پژوهان بر این باور هستند که جهانی‌شدن پدیده‌ای است که به‌طور روزافزون در حال سایه گستردن بر ابعاد گوناگون جوامع بشری است. جهانی‌شدن به‌زودی تمامی انسان‌ها را در بر می‌گیرد و سبب خلق تقاضاهای فزاینده‌ای برای ملت‌ها می‌شود. این کتابچه در پی آن است که با معرفی دانش آینده‌پژوهی به‌عنوان ابزاری برای برپایی هوشمندانه آینده، بسترهای لازم برای اجرای فعالیت‌های آینده‌پژوهی را فراهم سازد (پدرام و جلالی‌وند، ۱۴۰۰، ص. ۱۸).

آینده‌پژوهان هدف آینده‌پژوهی را به سه دسته:

- حدس حالات ممکن آینده
- ارزیابی آینده محتمل
- و انتخاب آینده مطلوب

تقسیم می‌کنند. اکثر روش‌های آینده‌پژوهی فقط بر یک یا دو دسته از این اهداف استوارند؛ بنابراین، مطالعه طیف کامل آینده‌پژوهی، مستلزم بهره‌گیری از روش‌های متعددی است.

آینده‌پژوهی را می‌توان متشکل از پنج مرحله دانست. البته، اغلب پروژه‌های آینده‌پژوهی فقط روی یک یا دو مرحله تمرکز می‌کنند و سایر مراحل را به پروژه‌های بعدی اختصاص می‌دهند. این مراحل پنج‌گانه عبارتند از:

۱. شناسایی و نظارت بر تغییرات؛
۲. نقد و تحلیل تغییرات؛
۳. حدس حالات جایگزین؛
۴. تجسم حالت مطلوب؛
۵. برنامه‌ریزی و پیاده‌سازی اقدامات اندیشیده‌شده در راستای تحقق حالت مطلوب (صفایی، ۱۳۹۶، ص. ۶۰).

روند عملیات روانی

اولین عملیات روانی در مورد بشر «عملیات روانی شیطان علیه آدم» است. این جریان، پیش از هبوط به زمین و در آنجا که نام جنت^۱ را داشت روی داد. شیطان آدم را تنها با عملیات روانی آن جنت بیرون کرد، نه با عملیات فیزیکی. براین اساس می‌توان ادعا کرد که پیشینه عملیات روانی به قدمت آفرینش بشر است و پس از آن، در اولین درگیری در روی زمین، یعنی درگیری فرزندان آدم، پیش از آغاز اقدام و عملیات نظامی (تصمیم قابیل به قتل هابیل) عملیات روانی از سوی قابیل انجام شد تا هابیل را از مسیر خود جدا و منحرف کند، اما هنگامی که عملیات روانی مؤثر نیفتاد به قتل او اقدام کرد (موسوی، ۱۳۹۰، ص. ۱۶۶).

در ۱۲۵۴ سال قبل از میلاد، کیدئون در جنگ با مادها، برخلاف رسوم نظامی زمان خود که هر دسته صدنفره یک مشعل داشتند، به هریک از سپاهیان مشعلی داد و این توهم را در ذهن دشمن ایجاد کرد که تعداد افرادش، صدبرابر میزان واقعی است. در نتیجه توانست بدون هیچ درگیری به پیروزی دست یابد (عراقی و عراقی، ۱۳۹۹، ص. ۹۰).

عملیات روانی در صدر اسلام، ابتدا از سوی دشمنان پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و قرآن در ابعاد گوناگون و متنوعی به‌ویژه در طول ۱۳ سال حضور آن حضرت در مکه و در پوشش تهاجمی همه‌جانبه و گسترده برای نفی دعوت پیامبر اسلام و خاموش کردن ندای حق‌طلبی و عدالت‌خواهی او به کار گرفته شد که در قرآن از آن با عناوینی چون کید و مکر و... یاد شده است (مرادی و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۱۴۹).

در زمان اسلام، پیامبر گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) نیز به بهره‌گیری از ابزار و شیوه‌های

۱. درخت‌زار انبوه به‌گونه‌ای که نور خورشید به زحمت دیده شود.

جنگ روانی با هدف هدایت انسان‌ها به سوی سعادت و برتری در جنگ پرداخت (مرادی و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۱۵۳).

اعتقاد بر این است که مورخ و تحلیلگر نظامی بریتانیا، فولر، اولین کسی است که اصطلاح جنگ روانی را در سال ۱۹۲۰ به کار برد، هرچند که اقدامات نهفته در دل این اصطلاح، سابقه‌ای باستانی دارد (قیصری و قربی، ۱۳۹۱، ص. ۱۳۱).

واژه جنگ روانی در آمریکا، پس از انتشار کتاب جنگ روانی نوشته فاراگو در سال ۱۹۴۲ گسترش یافت. در پایان جنگ دوم جهانی، این اصطلاح در فرهنگ واژگان وبستر وارد شد و بخشی از عبارت‌پردازی‌های سیاسی و نظامی آن زمان را تشکیل داد (حاتمی و همکاران، ۱۳۹۲، ص. ۴۴).

واژه «عملیات روانی» نیز در اوایل ۱۹۴۵، توسط کاپیتان «ام. زاچاریاس» در طرح عملیاتی متناسب به تشدید محاصره ژاپن توسط نیروهای دریایی آمریکا، به کار گرفته شد. این واژه بار دیگر در سال ۱۹۵۱ استفاده شد، یعنی زمانی که دولت ترومن یک کمیته راهبردی بین‌سازمانی را دوباره نام‌گذاری کرد و آن را «کمیته هماهنگی عملیات روانی» نامید (مرادی و همکاران، ۱۳۹۵، ص. ۱۵۴).

طی جنگ جهانی دوم، اصطلاح جنگ روانی، به‌طور گسترده‌ای برای توصیف سازمان و به‌ویژه فعالیت افرادی به کار برده شد که در خدمت ارتش بودند یا از آن پشتیبانی می‌کردند و روند بهره‌گیری از عملیات روانی در جنگ دوم جهانی، جنگ سرد و... مورد بهره‌برداری قرار گرفت (قیصری و قربی، ۱۳۹۱، ص. ۱۳۱). بعد از گذشت مدتی از این پیشرفت و تجربه استفاده از این فن در جنگ جهانی اول و دوم، واژه عملیات روانی جایگزین واژه جنگ روانی شد و به نظر می‌رسد جایگزینی این واژه به دلیل داشتن بار مثبت روانی و دارابودن سطح گسترده‌تر از واژه جنگ روانی بوده باشد (ایزدی و خلفی، ۱۳۹۰، ص. ۶۹).

در سال ۱۹۵۰ و در پی تصویب پروژه نبرد بزرگ حقیقت، لزوم هماهنگ‌کردن سازمان‌های درگیر تبلیغات خارجی و فعالیت‌های آنها با یکدیگر احساس شد. براین‌اساس، ستاد راهبرد روانی به‌منظور هماهنگ‌کردن تمام برنامه‌های تبلیغات خارجی در قالب راهبرد روانی واحد تشکیل شد. درواقع، برای اولین بار، این فکر به وجود آمد که می‌توان در کنار راهبرد نظامی، راهبرد اقتصادی و مانند اینها، راهبرد روانی هم داشت و صرف‌نظر از نوع راهبرد نظامی یا سیاسی هر کشور، تمام

اقدامات روانی تبلیغاتی را در خط‌مشی مجرای هدایت کرد (برون، ۱۳۹۶، ص. ۴). دانشگاه واشنگتن نیز به هنگام عملیات ویتنام، برای اولین بار با دعوت از پرفسور هینزبرگ، روان‌شناس یهودی‌الاصل آلمانی، عملیات روانی را به‌صورت دانشگاهی مورد مطالعه و بررسی قرار دارد (روشنی، ۱۳۹۷، ص. ۱۲۴) و در جنگ‌های اخیر نیز (مثلاً در جنگ ۳۳ روزه لبنان، واحد عملیات روانی رژیم صهیونیستی بیش از ۴۰ نوع اعلامیه رنگی و سیاه‌وسفید به تعداد ۱۷۰ میلیون برگ تهیه و طراحی و طی ۳۳ روز جنگ، از طریق زمین، هوا و دریا بر روی مردم لبنان پرتاب کرد (حاتمی و همکاران، ۱۳۹۲، ص. ۱۶)) عملیات روانی با روش‌های مختلف مورد استفاده قرار گرفت.

تحولات جنگ روانی باعث تحول مفهوم آن گردید و امروزه جنگ روانی در کلی‌ترین معنای آن به‌عنوان یکی از چهار عنصر اصلی قدرت تعریف می‌شود که در دوران جنگ و صلح، برای ارائه حداکثر پشتیبانی از سیاست‌ها به‌منظور افزایش احتمال پیروزی و نتایج مطلوب آن و کاهش امکان شکست به کار گرفته می‌شود (مصطفوی و همکاران، ۱۳۹۱، ص. ۲۹).

روش پژوهش

نوع تحقیق کاربردی و روش تحقیق از نوع تحلیل روند (روندپژوهی) بود و با توجه به بهره‌گیری همزمان از روش‌های کیفی و کمی، رویکرد تحقیق آمیخته انتخاب شد و روش جمع‌آوری داده‌ها به‌صورت میدانی (پرسش‌نامه) و کتابخانه‌ای (مطالعه اسناد و مدارک و بررسی پیشینه‌ها) بوده است. تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها به‌صورت کیفی شامل مراحل دسته‌بندی، پردازش و قضاوت و تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌ها به‌صورت کمی از طریق طراحی و ارسال و جمع‌آوری یک پرسش‌نامه با تعدادی سؤال بسته و استفاده از آمار توصیفی (محاسبه میانگین، واریانس، ضریب تغییرات و...) و آمار استنباطی انجام شده است. سؤالات بسته با استفاده از طیف لیکرت و مقیاس فاصله‌ای اندازه‌گیری شده است. در انتها برای نشان‌دادن هم‌پوشانی داده‌های حاصل از منابع، تحلیل نهایی انجام گرفته است. جامعه آماری شامل افسران صاحب‌نظر در حوزه عملیات روانی و آینده‌پژوهی با سابقه خدمت ۲۵ سال به بالا و دارای مدرک تحصیلی کارشناسی‌ارشد به بالا و همچنین دارای مشاغل سرهنگی به بالا در حوزه عملیات روانی و تجربه کاری بیش از ۵ سال در حوزه عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران است که ۵۰ نفر برآورد می‌گردد. با استفاده از جدول مورگان و استفاده از فرمول کوکران، حجم نمونه ۳۲ نفر با

استفاده از روش نمونه‌گیری طبقاتی تصادفی از جامعه آماری انتخاب شد. روایی و پایایی ابزار مورد بررسی قرار گرفت و برای پایایی پرسش‌نامه از ضریب آلفای کرونباخ استفاده گردید. آلفای کرونباخ محاسبه‌شده برای کل پرسش‌نامه (۰/۸۷) حاکی از پایایی بالای این ابزار است.

یافته‌های پژوهش

به‌منظور شناسایی ویژگی‌های فردی اعضای جامعه نمونه، تعداد ۵ سؤال درخصوص سابقه خدمتی، میزان تحصیلات و مشاغل خدمتی طرح گردیده که نتایج به شرح زیر است. پاسخ‌های پرسش‌شوندگان به این سؤالات، به‌طور خلاصه در جداول زیر مشخص شده است:

جدول ۱. میزان سنوات خدمتی کارکنان جامعه نمونه

سنوات خدمتی	فراوانی	درصد فراوانی
کمتر از ۲۵ سال	۰	٪۰
۲۵ تا ۲۷ سال	۱۵	٪۴۷
۲۸ تا ۲۹ سال	۱۰	٪۳۱
۳۰ سال به بالا	۷	٪۲۲
جمع	۳۲	٪۱۰۰

جدول ۲. میزان تحصیلات کارکنان جامعه نمونه

میزان تحصیلات	فراوانی	درصد فراوانی
پایین‌تر از کارشناسی‌ارشد	۰	٪۰
کارشناسی‌ارشد	۲۸	٪۸۷
بالاتر از کارشناسی‌ارشد	۴	٪۱۳
جمع	۳۲	٪۱۰۰

جدول ۳. جایگاه خدمتی کارکنان جامعه نمونه

جایگاه خدمتی	فراوانی	درصد فراوانی
سرهنگ‌دومی	۰	٪۰
سرهنگی	۲۲	٪۶۹
بالاتر از سرهنگی	۱۰	٪۳۱
جمع	۳۲	٪۱۰۰

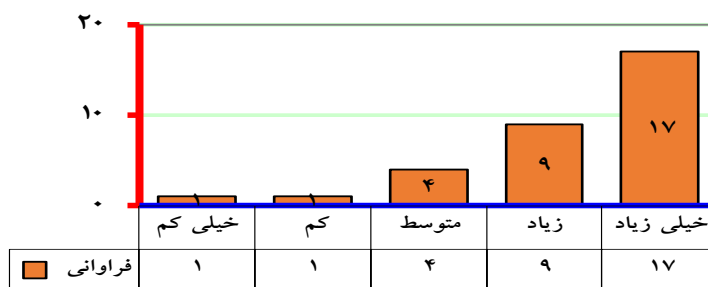
جدول ۴. میزان تجربه خدمتی در حوزه عملیات روانی کارکنان جامعه نمونه

میزان تجربه خدمتی در حوزه عملیات روانی	فراوانی	درصد فراوانی
پنج سال	۸	٪۲۵

میزان تجربه خدمتی در حوزه عملیات روانی	فراوانی	درصد فراوانی
شش تا ده سال	۱۹	۵۹٪
۱۰ سال به بالا	۵	۱۶٪
جمع	۳۲	۱۰۰٪

تجزیه و تحلیل توصیفی

درخصوص اینکه بین مؤلفه پیشران‌ها و عملیات روانی در ارتش رابطه معناداری وجود دارد یا خیر، مراتب طی ۱۰ شاخص از جامعه نمونه نظرخواهی گردید و به منظور تجزیه و تحلیل اطلاعات به دست آمده، نتایج پاسخ‌های پرسش‌شوندگان به سؤالات مطرح شده، از طریق جدول و نمودار، به شرح زیر ارائه می‌گردد:

نمودار ۱. توزیع فراوانی مربوط به کل پرسش‌ها

جدول ۵. توزیع فراوانی مربوط به کل پرسش‌ها

ردیف	پراکندگی ضریب	واریانس	میانگین	میزان رابطه شاخص با عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران				شاخص‌ها	مؤلفه	ابعاد
۳	۰/۲۳۱۰	۱/۰۱	۴/۳۴	۱	۱	۳	۸	۱۹	هم‌اندیشی مستمر فرماندهان و نخبگان یگانی	فرماندهی و مدیریت پیشران
۶	۰/۲۵۲۰	۱/۰۸	۴/۱۳	۱	۱	۶	۹	۱۵	راهبردهای عملیات روانی	
۸	۰/۲۷۹۲	۱/۲۹	۴/۰۶	۲	۱	۴	۱۱	۱۴	سیاست‌ها	
۱	۰/۱۸۰۴	۰/۶۴	۴/۴۴	۰	۱	۳	۹	۱۹	فرماندهی نایب امام‌زمان (عج) بر نیروهای مسلح	امنیتی / نظامی
۹	۰/۲۹۹۴	۱/۴۸	۴/۰۶	۲	۲	۴	۸	۱۶	ترویج تصویر مطلوب از نیروهای مسلح کشور با برگزاری رزمایش‌های نظامی	
۷	۰/۲۵۳۶	۱/۱۶	۴/۲۵	۱	۲	۳	۸	۱۸	تخصیص ساختار مناسب و اعتبار کافی	

اولین	صفر	پراکنده	واریانس	پراکنده	میزان رابطه شاخص با عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران					شاخص‌ها	مؤلفه	اعداد
					۰	۲	۵	۱۱	۱۴			
۲	۰/۲۲۱۳	۰/۸۵	۴/۱۶	۴/۱۶	۰	۲	۵	۱۱	۱۴	تکنیک‌ها و تاکتیک‌ها		
۵	۰/۲۴۶۴	۱/۱۰	۴/۲۵	۴/۲۵	۱	۲	۲	۱۰	۱۷	فناوری‌های نوین، اطلاعاتی و شناختی	فناوری / اجتماعی	
۴	۰/۲۴۵۹	۱/۰۶	۴/۱۹	۴/۱۹	۱	۱	۵	۹	۱۶	تعامل و هماهنگی بین سازمان‌های موازی		
۷	۰/۲۵۳۶	۱/۱۶	۴/۲۵	۴/۲۵	۲	۰	۳	۱۰	۱۷	محبوبیت، مقبولیت و مشروعیت عمومی		
-	۰/۲۴۸۴	۱/۱۰	۴/۲۱	۴/۲۱	۱	۱	۴	۹	۱۷	میانگین		

توصیف و تفسیر جدول و نمودار

باتوجه به جدول و نمودار فوق، نتایج حاصل بیانگر این مطلب است که از تعداد ۳۲ نفر پژوهش‌خوانندگان (جامعه نمونه)، به‌طور میانگین تعداد ۱۷ نفر (۵۳٪) گزینه خیلی زیاد، تعداد ۹ نفر (۲۸٪) گزینه زیاد، تعداد ۴ نفر (۱۳٪) گزینه متوسط، تعداد ۱ نفر (۳٪) گزینه کم و تعداد ۱ نفر (۳٪) گزینه خیلی کم را انتخاب کرده‌اند.

بنابراین، نتایج حاصل بیانگر این واقعیت است که ۸۱٪ افراد جامعه نمونه معتقدند که بین شاخص‌های تعیین‌شده و عملیات روانی در ارتش، به میزان زیاد به بالا ارتباط وجود دارد.

تجزیه و تحلیل استنباطی

نتیجه نظرخواهی درخصوص این سؤال طی ۱۰ سؤال از جامعه نمونه مطرح گردید که به‌منظور تجزیه و تحلیل و مشخص ساختن اطلاعات به‌دست‌آمده، میانگین پاسخ‌های پرسش‌شوندگان به سؤالات مطرح‌شده در سؤال یکم از طریق جدول و نمودار، ترتیب آزمون مرتبط با آن‌ها به شرح زیر انجام گردیده است:

در سطح تحلیلی و استنباطی، سؤال بالا از طریق آزمون کای - دو مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است؛ بنابراین می‌توان برای آزمون فرض آماری، مراحل چهارگانه زیر را تدوین کرد:

گام اول: تدوین فرضیه‌ها

فرضیه صفر یا H_0 : به نظر می‌رسد شاخص‌های تعیین‌شده رابطه مثبت معناداری با عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران ندارد.

فرضیه یک یا H_1 : به نظر می‌رسد شاخص‌های تعیین‌شده رابطه مثبت معناداری با عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران دارد.

گام دوم: آماره آزمون

در این پژوهش، به منظور بررسی تصادفی نبودن پاسخ‌های نمونه آماری فرضیه‌های تحقیق، از آزمون کای - مربع (آزمون خی دو) استفاده شده است.

جدول ۶. محاسبه آماره آزمون

ضرب توافقی	آماره آزمون کای مربع	میزان اهمیت					سؤال	مؤلفه
		خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد		
۰/۷۲۸۲	۳۶/۱۳	۱	۱	۳	۸	۱۹	۱	پیشران
۰/۶۳۶۱	۲۱/۷۵	۱	۱	۶	۹	۱۵	۲	
۰/۶۲۷۸	۲۰/۸۱	۲	۱	۴	۱۱	۱۴	۳	
۰/۷۳۹۵	۳۸/۶۳	۰	۱	۳	۹	۱۹	۴	
۰/۶۳۶۱	۲۱/۷۵	۲	۲	۴	۸	۱۶	۵	
۰/۷۰۰۴	۳۰/۸۱	۱	۲	۳	۸	۱۸	۶	
۰/۶۳۸۸	۲۲/۰۶	۰	۲	۵	۱۱	۱۴	۷	
۰/۶۹۶۷	۳۰/۱۹	۱	۲	۲	۱۰	۱۷	۸	
۰/۶۶۱۳	۲۴/۸۱	۱	۱	۵	۹	۱۶	۹	
۰/۷۰۰۴	۳۰/۸۱	۲	۰	۳	۱۰	۱۷	۱۰	
۰/۶۷۴۹	۲۶/۷۶	۱	۱	۴	۹	۱۷	میانگین	

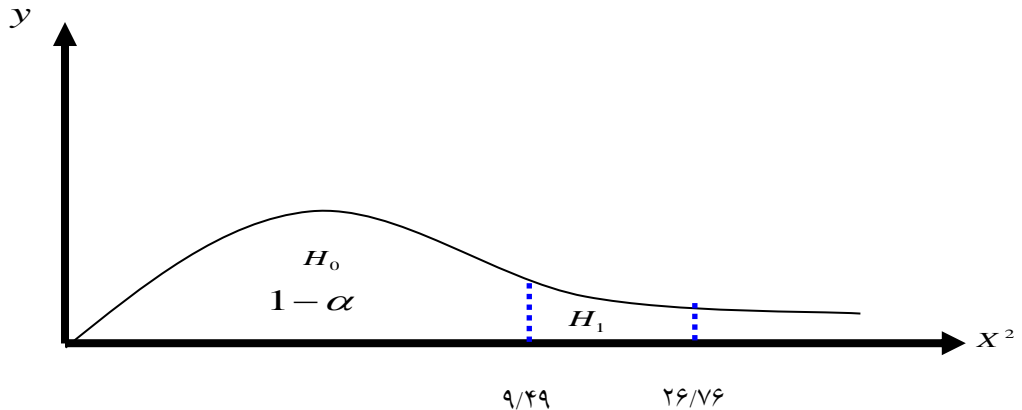
فراوانی مورد انتظار:

$$f_{e_{ij}} = \frac{\sum f_{o_{ij}}}{n} = \frac{32}{5} \Rightarrow f_{e_{ij}} = 6.4$$

$$\chi^2 = \sum \frac{(F_{o_i} - F_{e_i})^2}{F_{e_i}} = 26.76$$

گام سوم: مقدار بحرانی

$$df = r - 1 = 4 \quad \alpha = 0/05$$

گام چهارم: تصمیم‌گیری

باتوجه به مقدار بحرانی و مقدار آماره آزمون به دست آمده در بالا، از آنجاکه آماره آزمون با درجه آزادی ۴ و سطح خطای ۰/۰۵، در ناحیه H_1 قرار می‌گیرد و از مقدار بحرانی جدول بزرگ‌تر است، بنابراین فرضیه صفر رد و فرضیه ادعا تأیید می‌گردد؛ بنابراین شاخص‌های تعیین شده رابطه مثبت معناداری با عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران دارد.

چون χ^2 نشان‌دهنده آن است که بین دو صفت متغیر ارتباط وجود دارد، برای محاسبه شدت آن (ضریب توافقی) از فرمول زیر استفاده می‌شود:

$$C = \sqrt{\frac{\chi^2}{(\chi^2 + n)}} = \sqrt{\frac{26.76}{(26.76 + 32)}} = 0.6749$$

یعنی شدت ضریب همبستگی (ضریب توافقی) بین شاخص‌های تعیین شده، دارای رابطه مثبت معناداری با عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران به میزان ۶۷/۴۹٪ بوده است؛ بنابراین این دو متغیر از یکدیگر مستقل نیستند و باهم ارتباط دارند.

تجزیه و تحلیل آمیخته: تعیین رابطه شاخص‌های تعیین شده پیشران‌ها و عملیات روانی در ارتش**جمهوری اسلامی**

باتوجه به تجزیه و تحلیل و مقایسه نتایج مطالعه اسناد و مدارک (کیفی) و نیز تجزیه و تحلیل آماری نتایج به دست آمده از برگه‌های پرسش‌نامه (کمی) در خصوص رابطه شاخص‌های تعیین شده پیشران‌ها و عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی، تحلیل نهایی آن به شرح زیر است:

فرماندهی نایب امام زمان (عج) بر نیروهای مسلح با ضریب پراکندگی ۰/۱۸۰۴ در اولویت اول، تکنیک‌ها و تاکتیک‌ها با ضریب پراکندگی ۰/۲۲۳۱ در اولویت دوم، هم‌اندیشی مستمر

فرماندهان و نخبگان یگانی با ضریب پراکندگی ۰/۲۳۱۰ در اولویت سوم، تعامل و هماهنگی بین سازمان‌های موازی یگانی با ضریب پراکندگی ۰/۲۴۵۹ در اولویت چهارم، فناوری‌های نوین، اطلاعاتی و شناختی با ضریب پراکندگی ۰/۲۴۶۴ در اولویت پنجم، راهبردهای عملیات روانی با ضریب پراکندگی ۰/۲۵۲۰ در اولویت ششم، محبوبیت، مقبولیت و مشروعیت عمومی و تخصیص ساختار مناسب و اعتبار کافی با ضریب پراکندگی ۰/۲۵۳۶ در اولویت هفتم، سیاست‌ها با ضریب پراکندگی ۰/۲۷۹۲ در اولویت هشتم و ترویج تصویر مطلوب از نیروهای مسلح کشور با برگزاری رزمایش‌های نظامی با ضریب پراکندگی ۰/۲۴۹۲ در اولویت نهم قرار گرفتند. در نهایت شاخص‌های تعیین‌شده پیشران‌ها و عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی با آماره آزمون (۲۶/۷۶) مورد تأیید قرار گرفت.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

- باتوجه به تحلیل انجام‌گرفته در رابطه با هدف تحقیق، تبیین پیشران‌های مؤثر در عملیات روانی در ارتش جمهوری اسلامی ایران، موارد زیر در خصوص مؤلفه پیشران، مورد توجه قرار می‌گیرند:
- ✓ فرماندهی نایب امام زمان (عج) بر نیروهای مسلح، مؤثرترین مؤلفه پیشران عملیات روانی است؛
  - ✓ تکنیک‌ها و تاکتیک‌ها تأثیر مستقیم بر مؤلفه پیشران عملیات روانی دارد؛
  - ✓ هم‌اندیشی مستمر فرماندهان و نخبگان یگانی رابطه مستقیم با پیشران عملیات روانی دارد؛
  - ✓ تعامل و هماهنگی بین سازمان‌های موازی یکی از عوامل پیشران عملیات روانی است.
  - ✓ فناوری‌های نوین، اطلاعاتی و شناختی یکی از مولفه‌های مؤثر بر مؤلفه پیشران عملیات روانی است.
  - ✓ راهبردهای عملیات روانی، بر پیشران‌های عملیات روانی مؤثر است.
  - ✓ محبوبیت، مقبولیت و مشروعیت عمومی بین افراد جامعه نیز از شاخص‌های مؤثر در آینده‌پژوهی عملیات روانی است.
  - ✓ تخصیص ساختار مناسب و اعتبار کافی می‌تواند از عوامل مؤثر بر مؤلفه پیشران عملیات روانی باشد.
  - ✓ سیاست‌ها از جمله عوامل مؤثر بر مؤلفه پیشران عملیات روانی است.
  - ✓ ترویج تصویر مطلوب از نیروهای مسلح کشور با برگزاری رزمایش‌های نظامی می‌تواند بر

پیشران‌های عملیات روانی مؤثر باشد.

نتیجه نهایی: باتوجه‌به مقدار بحرانی (۹/۴۹) و مقدار آماره آزمون (۲۶/۷۶) به‌دست‌آمده، از آنجا‌که آماره آزمون با درجه آزادی ۴ و سطح خطای ۰/۰۵، در ناحیه H_1 قرار گرفت و از مقدار بحرانی جدول بزرگ‌تر است، بنابراین بین مؤلفه پیشران و شاخص‌های تعیین‌شده ارتباط وجود دارد. شدت این ارتباط یعنی ضریب توافقی بین مؤلفه پیشران و شاخص‌های تعیین‌شده، به میزان ۶۷/۴۱٪ است.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- امیر، آرمین (۱۳۹۰). روش‌های تحقیق در آینده‌پژوهی. پیام پژوهش، ۹ (۱۰۲).
- ایزدی طامه، احمد و خلفی، حسن (۱۳۹۰). شناسایی و تعیین شیوه‌ها و روش‌های عملیات روانی رژیم صهیونیستی علیه حزب‌الله در جنگ ۳۳ روزه. فصلنامه روان‌شناسی نظامی، ۲ (۸).
- بخشنده، آرزو و جهانیان، رمضان (۱۳۹۷). آینده‌پژوهی. نشریه مطالعات کاربردی در علوم مدیریت و توسعه، ۳ (۱۱).
- برون، مهرداد (۱۳۹۶). عملیات روانی در جنگ‌های نوین حال و آینده. هفتمین همایش سراسری پدافند جنگ‌های نوین، تهران، <https://civilica.com/doc/762097>.
- بهمنش، مرتضی (۱۳۸۷). کاربرد عملیات روانی در پشتیبانی از عملیات تاکتیکی. علوم و فنون نظامی، ۵ (۱۲).
- پدرام، عبدالرحیم و جلالی‌وند، عباس (۱۴۰۰). مقدمه‌ای بر آینده‌پژوهی (جلد یکم آشنایی با آینده‌پژوهی). تهران، انتشارات مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی.
- شیربیگی، محمد؛ حاتمی، حمیدرضا؛ مرادی، حجت‌اله؛ باصری، احمد و حبیبی، محمدباقر (۱۳۹۴). تحلیل محتوای تطبیقی «اعلامیه‌های عملیات روانی» توزیع شده در جنگ‌های افغانستان، عراق و لبنان. روان‌شناسی نظامی، ۴ (۱۶).
- حیدری، امیر هوشنگ (۱۳۹۳). آینده‌پژوهی. تهران، نشریه کتاب ماه.
- حیدری، امیر هوشنگ (۱۳۹۲). مبانی، اصول و روش‌های آینده‌پژوهی. تهران، نشریه کتاب ماه.
- جمشیدی‌راد، جعفر و شکری، علی (۱۳۹۴). آینده‌پژوهی در تحلیل عملیات روانی. کنفرانس ملی آینده‌پژوهی، علوم انسانی و توسعه. <https://sid.ir/paper/823488/fa> SID
- خزایی، سعید و محمودزاده، امی (۱۳۹۲). آینده‌پژوهی. اصفهان، نشر علم‌آفرین.
- رضائی، اشکان و معتمدی، مهران (۱۳۹۹). حجاب، امنیت روانی و جسمی زنان در ایران باستان و صدر اسلام. اولین کنفرانس بین‌المللی روان‌شناسی، علوم اجتماعی و علوم انسانی، <https://civilica.com/doc/1171285>
- روشنی، رضا (۱۳۹۷). چشم‌انداز و اولویت‌های راهبردی ج.ا.ایران برای مقابله با عملیات روانی دشمن. مطالعات دفاعی استراتژیک، ۱۶ (۷۱).
- صفایی، منیژه (۱۳۹۶). آینده‌پژوهی. ماهنامه اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی، ۳ (۲۱۱).
- عراقی، عبدالله و عراقی، مصطفی (۱۳۹۹). عملیات روانی در جنگ‌های آینده. تهران، انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی.
- قیصری، نوراله و قربی، سیدمحمدجواد (۱۳۹۱). بررسی ابعاد نرم‌افزاری قدرت و پدیده عملیات روانی. ماهنامه مهندسی فرهنگی، ۶۵ (۶۶).
- مرادی، علی؛ طیبی جبلی، مرتضی و حیدری، محمدعلی (۱۳۹۵). بررسی واکاوی فقهی و حقوقی عملیات روانی. پژوهش‌نامه حقوق اسلامی، ۲ (۴۴).

- مصطفوی، سیدمحمدرضا و همکاران (۱۳۹۱). کلیات و مفاهیم جنگ روانی. تهران، انتشارات سیب سبز.
- موسوی، سیدعبدالرحیم، و کامکار، مهدی (۱۳۹۰). بررسی مزیت‌های عملیات روانی در نیروهای مسلح ج.ا.ایران. *مطالعات دفاعی/استراتژیک*. SID. [https://sid.ir/paper/485149/fa\(44\)](https://sid.ir/paper/485149/fa(44))

(ب) منابع انگلیسی

- Potts, J. (2018). Futurism, futurology, future shock, climate change Visions of the future from 1909 to the present. *PORTAL Journal of Multidisciplinary International Studies*.
- Inayatullah, S. (2019). Futurology. In *Critical Terms in Futures Studies* (pp. 139-143). Palgrave Macmillan, Cham.

Cognitive Influence: A Futures Studies-Oriented Control

Mahdi Moghaddasi¹

Received: 23-05-2023

Accepted: 06-09-2023

Abstract

Influence is one of the most effective means of inflicting indirect harm by adversaries, capable of causing irreparable damage to the opposing side with minimal cost if successful. The physical and tangible aspect of influence refers to the infiltration of an agent into the rival's camp or the penetration of intelligence, political, or cultural forces into the adversary's domain. In contrast, soft influence focuses on non-physical, mental, and intangible dimensions. This concept targets the attitudes, beliefs, emotions, expectations, and preferences of the target society. Soft influence can therefore be defined as subtly shaping and affecting the behavior, thoughts, ideals, preferences, desires, and identity of others to achieve desirable outcomes without direct confrontation. Cognitive influence, a subset of influence and one of its most subtle and effective forms, involves inducing an individual to act according to the influencer's desires without the person realizing they have been persuaded. Futures studies serve as a powerful tool to counter cognitive influence by tracking, issuing warnings, and forecasting scenarios to neutralize cognitive influence and its consequences within decision-makers and society. It addresses this challenge across three domains—perceptual, attitudinal, and intellectual—by fortifying internal resilience. This research adopts a descriptive-analytical method, examining the characteristics of cognitive influence and the role of futures studies in mitigating its impact.

Keywords: Cognitive influence, Futures studies, Feeling, Tendency, Thought.

---

1. PhD Student in Political Sciences, Faculty of Islamic Studies and Political Sciences, Imam Sadiq (AS) University, Tehran, Iran mahdi.mmmj74@gmail.com

نفوذ شناختی؛ مهار آینده‌پژوهانه

مهملی مقدسی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۰۲

چکیده

نفوذ یکی از مؤثرترین راه‌های ضربه‌زدن غیرمستقیم دشمن است که در صورت موفقیت می‌تواند با کمترین هزینه خسارت‌های جبران‌ناپذیری را به طرف مقابل تحمیل کند. وجه فیزیکی و عینی نفوذ، ناظر بر رخنه عامل نفوذی به اردوگاه رقیب یا رخنه نیروی اطلاعاتی یا سیاسی یا فرهنگی در حوزه طرف متخاصم است. در مقابل این گفتمان، نفوذ نرم مطرح می‌شود که دال بر وجوه غیرفیزیکی، ذهنی و نرم‌افزاری است. از ویژگی‌های نفوذ در این گفتمان، هدف قرارگرفتن نگرش‌ها، باورها، عواطف، انتظارات و ترجیحات جامعه هدف است. بنابراین نفوذ نرم را می‌توان تأثیرگذاری بر رفتار، افکار، آرمان‌ها، ارجحیت‌ها، خواسته‌ها و هویت دیگران و شکل‌دهی به آن‌ها به صورت نامحسوس برای ایجاد نتایج مطلوب دانست. نفوذ شناختی، یکی از اقسام نفوذ و از مؤثرترین و نامحسوس‌ترین آن‌ها است، به گونه‌ای که در فرایند این نوع نفوذ، یک فرد دیگری را به کار دلخواه خود وامی‌دارد بدون آنکه شخص دوم احساس کند که وادار به کاری شده است. آینده‌پژوهی یکی از مؤثرترین سلاح‌های رویارویی با نفوذ شناختی است که می‌تواند از طریق رهگیری، اعلام هشدار و نیز پیش‌بینی سناریوها، نفوذ شناختی و ثمرات آن را در میان مسئولان و جامعه خنثی کند و در سه ساحت حسی، گرایشی و اندیشه‌ای و نیز از طریق تقویت داخل، این نوع از نفوذ را مهار کند. این تحقیق براساس روش توصیفی-تحلیلی است و با بررسی خاصیت نفوذ شناختی و دانش آینده‌پژوهی به کاربرد این دانش در مهار نفوذ شناختی می‌پردازد.

کلیدواژه‌ها: نفوذ شناختی، آینده‌پژوهی، احساس، گرایش، اندیشه.

۱. دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، تهران،

مقدمه

در طول تاریخ نزاع میان بشر، طرفین درگیری، از ابزارهای مختلفی برای ضربه‌زدن به حریف و تسلط بر او استفاده می‌کردند و یکی از مهم‌ترین شیوه‌ها که با وجود کم‌هزینه و خاموش بودن آن، تأثیر شگرفی در نتایج منازعه داشت، نفوذ در ساختار دفاعی، اطلاعاتی و سیاسی طرف مقابل بوده است. نفوذ یک کلان‌راهبرد است که برای تحقق آن باید از سیاست‌ها و برنامه‌های مختلفی استفاده کرد که در یک تقسیم‌بندی کلی به نفوذ سخت‌افزاری (فیزیکی) و نفوذ نرم‌افزاری تقسیم‌بندی می‌شود. در گذشته، عمده اشکال نفوذ، فیزیکی و سخت‌افزاری بوده است، بنابراین امکان مقابله با آن و رهگیری عامل نفوذی تا حدی فراهم بوده و ساختارهای مقابله با آن در حکومت‌های مختلف شکل می‌گرفت. اما در عصر امروز، نفوذ نرم‌افزاری بیشتر در دستورکار دولت‌ها و گروه‌های مختلف است؛ زیرا اول تأثیر آن بسیار بنیادی و عمیق‌تر است، دوم رهگیری آن بسیار سخت و سوم مقابله با آن بسیار سخت و پیچیده است. نفوذ شناختی (معرفتی) یکی از مهم‌ترین شیوه‌های نفوذ نرم‌افزاری است که در سه ساحت حسی، گرایشی و اندیشه‌ای مخاطب تأثیر می‌گذارد و القائاتی را به جامعه هدف منتقل می‌کند که این جامعه، بدون آنکه متوجه شود خواسته‌های دشمن را عملی می‌سازد. با پیچیده‌شدن ابزارهای نفوذ، راه‌های مقابله با آن نیز توسعه یافته است و یکی از مهم‌ترین راهکارهای مقابله با نفوذ شناختی که از پیچیده‌ترین و مؤثرترین انواع نفوذ است، توجه با خاصیت‌های آینده‌پژوهی برای این امر است. آینده‌پژوهی به‌عنوان یک پژوهش میان‌رشته‌ای می‌تواند به‌صورت فعالانه ابزارهایی را برای مقابله با نفوذ شناختی در اختیار قرار دهد. به‌عبارت‌دیگر، استفاده از دانش آینده‌پژوهی و ابزارهای آن می‌تواند این امکان را فراهم کند تا مسیر نفوذ شناختی آشکار و ضمن شناسایی تأثیرات آن، راه‌های مقابله با آن نیز طراحی شود.

اهمیت این پژوهش از این حیث است که نفوذ شناختی روزبه‌روز پیچیده‌تر می‌شود؛ بنابراین نیاز است تا به‌خوبی انواع آن و تأثیرات آن و نیز راه‌های مقابله با آن از قبل مورد تحلیل و ارزیابی قرار گیرد. ضرورت توجه به این موضوع نیز از این جهت است که ناآشنایی با نفوذ شناختی، درگیری‌های آینده با دشمن را دچار چالش و پیچیدگی بیشتر می‌کند.

سؤال اصلی در پژوهش حاضر این است که آینده‌پژوهی چگونه می‌تواند در جهت مقابله با نفوذ شناختی، نقش‌آفرینی کند. بنابراین لازم است پیش‌تر به این پرسش پرداخته شود که نفوذ

شناختی چه ساحت‌هایی می‌تواند داشته باشد. هدف مقاله نیز ارائه راهکاری برای مقابله با نفوذ شناختی از طریق توجه به خاصیت‌های دانش آینده‌پژوهی است. روش این تحقیق توصیفی-تحلیلی است و با بررسی خاصیت نفوذ شناختی و دانش آینده‌پژوهی، به کاربرد این دانش در مهار نفوذ شناختی می‌پردازد.

مبانی نظری

نفوذ در لغت به معنای اثرکردن، تأثیرکردن (معین، ۱۳۶۰، ج ۴، ص. ۳۷۷۸)، راه‌یافتن به جایی یا در میان گروهی برای دستیابی به هدفی، توانایی قبولاندن امری بر کسی یا در جایی (انوری و همکاران، ۱۳۸۱، ج ۸، ص. ۷۹۰۲) آمده است. معادل لاتین نفوذ نیز واژه‌های *Influence* و *Penetration* به معنای رخنه و تأثیر است (حییم، ۱۳۷۱، ج ۲، ص. ۱۰۹۸). معنای اصطلاحی نفوذ تا حد زیادی به مفهوم لغوی آن نزدیک است. مجموعه تعاریف نفوذ را می‌توان در چارچوب دو گفتمان سخت و نرم مورد بررسی و کاوش قرار داد؛ گفتمان سخت دلالت بر ماهیت سلبی و سخت‌افزارانه دارد (باقری چوکامی، ۱۳۹۵، ص. ۷). از ویژگی‌های این گفتمان فیزیکی و مشاهده‌پذیر بودن آن است؛ وجه فیزیکی و عینی نفوذ، ناظر بر رخنه عامل نفوذی به اردوگاه رقیب یا رخنه نیروی اطلاعاتی یا سیاسی یا فرهنگی در حوزه طرف متخاصم است (آقابخشی و افشاری‌راد، ۱۳۸۶، ص. ۳۱۳). در مقابل این گفتمان، نفوذ نرم مطرح می‌شود که دال بر وجوه غیرفیزیکی، ذهنی و نرم‌افزاری است (باقری چوکامی، ۱۳۹۵، ص. ۸) از ویژگی‌های نفوذ در این گفتمان هدف قرارگرفتن نگرش‌ها، باورها، عواطف، انتظارات و ترجیحات جامعه هدف است (امام‌خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، ۱۳۷۸/۲/۲۸). بنابراین نفوذ نرم را می‌توان تأثیرگذاری بر رفتار، افکار، آرمان‌ها، ارجحیت‌ها، خواسته‌ها و هویت دیگران و شکل‌دهی به آن‌ها به‌صورت نامحسوس برای ایجاد نتایج مطلوب دانست (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۵، ص. ۱۰۰). در مجموع می‌توان گفت نفوذ به وضعیتی اطلاق می‌شود که شخصی (یا گروهی) بتواند بینش، عواطف و کنش دیگران را تغییر دهد و در مسیری که خود می‌خواهد قرار دهد (نصیری و همکاران، ۱۳۹۷، ص. ۴۳). مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) در تبیین کلی معنای نفوذ می‌فرماید:

«نفوذ دو جور است: یک نفوذ موردی است، نفوذ فردی است، یک نفوذ جریانی است. نفوذ موردی خیلی نمونه دارد، معنایش این است که فرض کنید شما یک دم‌دستگاهی دارید، یک مسئولی هستید؛ یک نفر را با چهره آرایش‌شده، بزک‌شده، با ماسک در مجموعه شما بفرستند؛ شما

خیال کنید دوست است، درحالی که او دوست نیست، تا او بتواند کار خودش را انجام بدهد؛ گاهی جاسوسی است که این کمترینش است؛ یعنی کم‌اهمیت‌ترینش جاسوسی است، خبرکشی و خبردهی است؛ گاهی کارش بالاتر از جاسوسی است، تصمیم شما را عوض می‌کند. شما یک مدیری هستید، یک مسئولی هستید، تصمیم‌گیر هستید، می‌توانید یک حرکت بزرگ یا مؤثری انجام بدهید، اگرچنانچه این حرکت را این‌جور انجام بدهید، این به نفع دشمن است، او می‌آید کاری می‌کند که شما حرکت را این‌جور انجام بدهید؛ یعنی تصمیم‌سازی. در همه دستگاه‌ها سابقه هم دارد؛ فقط هم دستگاه‌های سیاسی نیست، دستگاه‌های روحانی و دینی و مانند اینها هم همیشه وجود داشته. ... منتها از این خطرناک‌تر، نفوذ جریانی است. نفوذ جریانی، یعنی شبکه‌سازی در داخل ملت؛ به‌وسیله پول که نقش پول و نقش امور اقتصادی اینجا روشن می‌شود. عمده‌ترین وسیله دو چیز [است]؛ یکی پول، یکی هم جاذبه‌های جنسی. افراد را جذب کنند، دور هم جمع کنند؛ یک هدف جعلی و دروغین مطرح کنند و افراد مؤثر را، افرادی که می‌توانند در جامعه اثرگذار باشند، بکشانند به آن سمت موردنظر خودشان. آن سمت موردنظر چیست؟ آن عبارت است از تغییر باورها، تغییر آرمان‌ها، تغییر نگاه‌ها، تغییر سبک زندگی؛ کاری کنند که این شخصی که مورد نفوذ قرار گرفته است، تحت‌تأثیر نفوذ قرار گرفته، همان چیزی را فکر کند که آن آمریکایی فکر می‌کند؛ یعنی کاری کنند که شما همان‌جوری نگاه کنی به مسئله که یک آمریکایی نگاه می‌کند - البته یک سیاستمدار آمریکایی، به مردم آمریکا کاری ندارد - همان‌جوری تشخیص بدهی که آن مأمور عالی‌رتبه سیا تشخیص می‌دهد؛ در نتیجه همان چیزی را بخواهی که او می‌خواهد. بنابراین خیال او آسوده است؛ بدون اینکه لازم باشد خودش را به خطر بیندازد و وارد عرصه بشود، شما برای او داری کار می‌کنی؛ هدف این است، هدف نفوذ این است؛ نفوذ جریانی، نفوذ شبکه‌ای، نفوذ گسترده؛ نه موردی. اگر این نفوذ نسبت به اشخاصی انجام بگیرد که اینها در سرنوشت کشور، سیاست کشور، آینده کشور تأثیری دارند، شما ببینید چه اتفاقی می‌افتد؟ آرمان‌ها تغییر پیدا خواهند کرد، ارزش‌ها تغییر پیدا خواهد کرد، خواست‌ها تغییر پیدا خواهد کرد، باورها تغییر پیدا خواهد کرد» (امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، ۱۳۹۴/۰۹/۰۴).

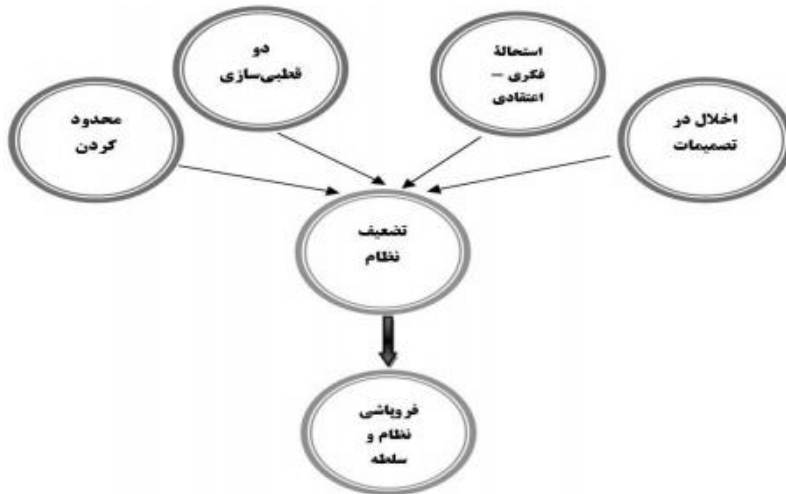
البته نفوذ فکری و فرهنگی لزوماً مضموم نیست و یک تفکر عقلانی و متناسب با فطرت بشر، می‌تواند در میان ملل مختلف گسترش یابد بدون آنکه قدرت مبدأ آن، از جاسوسی یا تجهیزات خاصی استفاده کند و این مورد در صدور انقلاب اسلامی ایران و تأثیرپذیرفتن ملل مختلف به‌ویژه

مسلمانان منطقه مشاهده می‌شود. باین‌حال برداشت عمده و اصلی از نفوذ، تلاش قدرت‌های استکباری برای رخنه و تسلط بر کشورهای دیگر از راه‌های محسوس یا نامحسوس است؛ به‌گونه‌ای که با کمترین هزینه و بدون ایجاد حساسیت، کنترل فکری و فرهنگی طرف مقابل را به دست گیرند و همچنین به‌راحتی به اطلاعات موردنیاز خود دسترسی داشته باشند. باتوجه‌به تعریف بالا، نفوذ یک کنشگر خارجی در یک محیط داخلی، از حیث محسوس بودن، درجات مختلفی دارد و همه شیوه‌های نفوذ به یک میزان محسوس و همچنین مؤثر نیستند. نفوذ شناختی که یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین راه‌های نفوذ نرم است، به‌نوعی از پایین‌ترین درجه حسی برخوردار است؛ بنابراین رهگیری آن را به‌شدت سخت و دشوار می‌کند.

نفوذ شناختی، یکی از اقسام نفوذ و از مؤثرترین و نامحسوس‌ترین آن‌ها است؛ به‌گونه‌ای که در فرایند این نوع نفوذ، یک فرد، دیگری را به کار دلخواه خود وامی‌دارد بدون آنکه شخص دوم احساس کند که وادار به کاری شده است. تحولات در فناوری ارتباطی جدید، موجب دگرگونی در محیط راهبردی نفوذ شده و درحال‌حاضر، این محیط از فضای عین به فضای ذهن و فضای مجاز گسترش یافته است و منطق جریان اعمال قدرت و نفوذ، از زور و اجبار آشکار به اغوا، اقناع و ارضا جابه‌جا شده است (بالدوین، ۲۰۰۳، ص ص. ۱۷۷-۱۹۱). بر اثر این تحول، توانایی بازیگران قدرت برای نفوذ به‌طرز شگرفی افزایش پیدا کرده است. عصر نرم‌افزارگرایی بستر گسترده‌ای برای نفوذ شناختی ایجاد کرده است؛ به‌گونه‌ای که همه مراکز و نقاط حساس، تأثیرگذار و تصمیم‌ساز و تصمیم‌گیر فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، اطلاعاتی، امنیتی و دفاعی، احزاب، تشکل‌ها، جریان‌ها، جمعیت‌ها، کانون‌ها، محفل‌ها، مؤسسه‌های اندیشه، فرهنگی- هنری، مراکز آموزشی و پژوهشی، رسانه‌ها، خبرگزاری‌ها، مطبوعات، حوزه‌های نشر و...، به‌عنوان محیط‌های راهبردی نفوذ به‌ویژه نفوذ شناختی تلقی می‌شوند. مخاطب نفوذ شناختی طیفی از افراد عادی تا استاد دانشگاه، هنرمند، نویسنده، روشن‌فکر، طلبه، روزنامه‌نگار، ناشر، مترجم و مسئولان مختلف نظام سیاسی است (باقری چوکامی، ۱۳۹۵، ص. ۱۴). باتوجه‌به گستردگی ابزار، مخاطب و شیوه‌های نفوذ شناختی، اهداف آن نیز فراوان است. جاسوسی و جمع‌آوری اطلاعات، تأثیرگذاری و هدایت تصمیم‌سازان و تصمیم‌گیران برای اتخاذ تصمیمات و خط‌مشی‌ها و راهبردهای دلخواه و موردعلاقه بازیگران نفوذ، جریان‌سازی، اختلاف‌انگیزی و دامن‌زدن به دودستگی، دوقطبی و ایجاد حاکمیت دوگانه درون ملت، جامعه و جریان‌های سیاسی، همراه‌سازی شخصیت‌های مؤثر در

کشورهای مخالف، ذخیره‌سازی افراد در مراکز حساس و استفاده در شرایط خاص از جمله این اهداف هستند. در نمودار ذیل، اهداف نفوذ شناختی قابل مشاهده است.

نمودار ۱. اهداف نفوذ شناختی (نصیری، نظامی‌پور، رشیدی‌زاده، ۱۳۹۷، ص. ۴۹)

همان‌طور که در این نمودار مشاهده می‌شود، نفوذ شناختی دارای سه مرحله از اهداف متفاوت است. این اهداف که می‌توان آن‌ها را به لحاظ زمانی، به سه دسته کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت تقسیم کرد، در نهایت به فروپاشی و سقوط نظام سیاسی یک کشور می‌انجامد.

روش پژوهش

روش به‌کاررفته در این پژوهش، روش توصیفی-تحلیلی است و با بررسی خاصیت نفوذ شناختی و دانش آینده‌پژوهی، به کاربرد این دانش در مهار نفوذ شناختی می‌پردازد.

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های پژوهش

با وجود اینکه غایت الگوهای نفوذ در فضای واقعی، متأثرکردن ذهن طرف مقابل است، اما نفوذ شناختی محدود به فضای واقعی نیست، بلکه بیش‌ازآن، در فضای ذهن به‌عنوان محیط راهبردی مستقل عمل می‌کند (افتخاری، ۱۳۹۱، ص. ۶۲). همه باورها، افکار، اندیشه‌ها، شناخت‌ها، نگرش‌ها، عواطف، احساسات، هیجانات، گرایش‌ها، ترجیحات، ذائقه‌ها، محاسبات، ادراکات، اراده‌ها و عزم‌ها، نیات و مقاصد، خواسته‌ها و نیازها، ارزیابی‌ها و قضاوت‌ها، جزئی از فضای ذهنی

هستند (باقری چوکامی، ۱۳۹۵، ص. ۱۵) که می‌توان آن‌ها را در سه دسته کلی حسی، گرایشی و اندیشه‌ای تقسیم‌بندی کرد.

دامنه و عمق نفوذ، به گستره کمی و کیفی مجاری ارتباطی نفوذگر و نفوذشونده بستگی دارد. ارتباطات بیشتر، نفوذ بیشتر را در بر دارد و در ارتباطات محدودتر، نفوذگر هم کمتر امکان نفوذ می‌یابد. فضای مجازی و فناوری‌های ارتباطی جدید، الگوهای ارتباطات سنتی را دگرگون کرده و منجر به تحول در گستره ارتباط انسان‌ها در اقصی نقاط جهان و تحول کیفی در نحوه ارتباط انسان‌ها با یکدیگر شده است. از این رو، قدرت مجازی، این توانایی را به بازیگران داده است که می‌توانند فضای ذهنی همه آحاد جامعه و فضای روانی کل جامعه را در آماج نفوذ و تأثیرگذاری خود قرار دهند. اگر در گذشته، افراد، شخصیت‌ها و اقشار خاصی در معرض نفوذ نرم قرار داشتند، اکنون به واسطه قدرت مجازی، هیچ فردی از جامعه هدف در عملیات نفوذ مبتنی بر قدرت نرم و مجازی، از نظر دور نیست. امروزه فضای مجازی محتوای فکر و زندگی غالب افراد جامعه شده است؛ تا جایی که می‌تواند به همه باورها، نگرش‌ها، ادراکات حسی، ذوقی و ذائقه‌ای و الگوهای رفتاری جهت دهد، آن‌ها را تعریف کند و به‌طور کلی تمام ابعاد زندگی را متأثر سازد و تحت نفوذ گیرد (باقری چوکامی، ۱۳۹۵، ص. ۱۵-۱۶).

حسی

از جمله نفوذهای حسی شناختی که از سوی دشمن در جمهوری اسلامی ایران صورت گرفته است، می‌توان به رواج احساس بدبینی و ناامیدی نسبت به آینده کشور اشاره کرد. همچنین با استفاده از رسانه و شبکه‌های اجتماعی، سعی در از بین بردن حس نفرت از رژیم صهیونیستی و سردمداران آمریکایی دارند و به‌نوعی، نگاه خنثی و بی‌اهمیتی نسبت به این رژیم‌ها را ترویج می‌کنند.

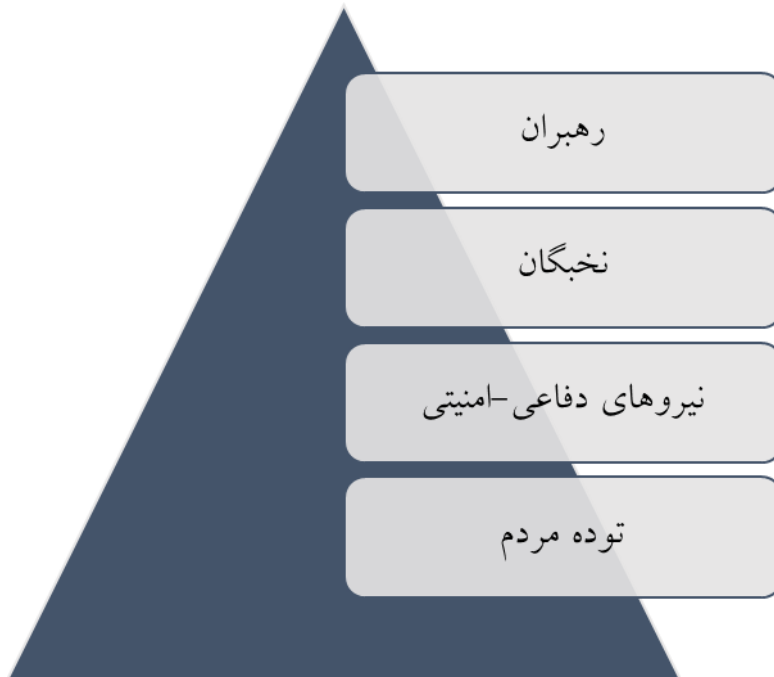
گرایشی

نفوذ گرایشی شناختی، مرتبط با روحيات، اخلاق و امیال مخاطبان است و تغییر ذائقه یا روحیه مردم به‌طور عمومی یا بخش خاصی از جامعه، از جمله اهداف این نفوذ است. به‌عنوان مثال، در سال‌های اخیر دشمن سعی کرده است با ادبیات فریبنده و برخی از فیلم‌ها و کتاب‌ها، روحیه مقاومت، ایستادگی و بالاتر از همه شهادت را زیر سؤال ببرد و با استفاده از تعبیری همچون صلح‌جویی و تعامل، گرایش به مبارزه با ظلم و تعدی را کاهش دهد.

اندیشه‌ای

آخرین و مؤثرترین شکل نفوذ شناختی، نفوذ اندیشه‌ای است؛ به گونه‌ای که به شکل بنیادین، مبانی فکری و فرهنگی جامعه و به‌ویژه نخبگان، در جهت اهداف دشمن تغییر می‌کند. به‌عنوان مثال، عَلم کردن نظریهٔ جمهوریت در مقابل جمهوری اسلامی از ابتدای انقلاب تا کنون و به شکل‌های مختلف، یکی از این موارد است.

ماجرای جیسون رضائیان یکی از مهم‌ترین موارد نفوذ شناختی بود؛ زیرا این فرد توانسته بود به‌عنوان روزنامه‌نگار با برخی از روزنامه‌های ایران همکاری کند و شبکه نفوذ خود را به میزانی گسترش دهد که تا افاق رئیس‌جمهور ورود کند. همچنین در جریان مذاکرات هسته‌ای، عده‌ای با نفوذ سعی کردند تا ذهنیت مسئولان را به میزان زیادی در جهت اهداف طرف مقابل تغییر دهند. باتوجه‌به آنچه در رابطه با نفوذ شناختی گذشت، می‌توان هرم مخاطبان این نوع از نفوذ را به‌صورت ذیل شناسایی کرد:

یافته‌های پژوهش

آینده‌پژوهی یکی از رشته‌های علمی است که علی‌رغم قدمت طولانی آن در استفاده انسانی، مطالعات جدید آن سابقه طولانی ندارد و علمی نوپا محسوب می‌شود. از طرف دیگر، تعاریف متعددی از این رشته ارائه شده است و تا کنون تعریف جامع و مانعی از آن وجود ندارد؛ اما با تسامح و در تعریف مختار می‌توان گفت: آینده‌پژوهی، پژوهش به منظور شناخت احتمالات و مؤلفه‌های کلیدی آینده، تصویرسازی از آینده‌های مطلوب و ارائه تجویزهای کارآمد برای تعیین اقدامات موردنیاز برای رسیدن به آینده مطلوب و ترسیم چشم‌انداز آرمانی است (پدram و احمدیان، ۱۳۹۴، ص. ۱۹).

باتوجه به تعریف بالا از آینده‌پژوهی و کارکرد آن در شناساندن سناریوها و احتمالات مختلف آینده و تلاش برای توصیه و ارائه راهکار برای رسیدن به آینده مطلوب، می‌توان از این رشته علمی برای رویارویی با نفوذ شناختی بهره گرفت. همان‌طور که محیط عملکرد نفوذ شناختی فضای ذهنی است و احساس، گرایش و اندیشه مخاطبان خود را تحت تأثیر قرار می‌دهد، آینده‌پژوهی نیز در این ساحت‌ها می‌تواند امکان رویارویی با نفوذ شناختی و مهار آن را ایجاد کند. اما آینده‌پژوهی علاوه بر آن می‌تواند با ترسیم آینده مطلوب، سناریوهای تقویت داخلی را ارائه کند تا به‌طور کلی نفوذ شناختی در هر ساحتی توان عمل نداشته باشد.

رویارویی در برابر نفوذ شناختی بدین‌گونه خواهد بود که با استفاده از علم آینده‌پژوهی، در مرحله اول نفوذ شناختی در هر ساحتی رهگیری شود، یعنی سرمنشأ یک احساس یا روحیه یا اندیشه خاصی که مغایر با جامعه اسلامی بوده و به‌نوعی بدیع است جست‌وجو و یافت شود. در مرحله بعدی، آینده‌پژوهی باید بتواند با استفاده از روش‌های خود، سناریوهای موجود در خصوص ثمرات این نفوذ را تبیین کند و در قالب هشدار ارائه دهد. همچنین این امکان برای آینده‌پژوهی وجود دارد که راه‌های انسداد نفوذ شناختی را در هر مرحله که باشد، ارائه کند؛ زیرا این علم از یک نگاه گسترده و بالاب‌پایین برخوردار است که امکان فهم و ردیابی عناصر مرتبط به هم را ایجاد می‌کند.

حسی

یکی از مهم‌ترین کارویژه‌های نفوذ شناختی، تغییر احساسات مردم یا مسئولان است. در سال‌های اخیر، تمرکز بر ناامیدی از آینده کشور و یأس از بهبود شرایط، از طریق ابزارهای مختلفی

در میان جامعه و کارگزاران کشور شیوع پیدا کرده است؛ به نحوی که رهبر معظم انقلاب نیز بارها در سخنرانی‌های خود به این مسئله اشاره فرموده و مؤیداتی را درخصوص آینده درخشان نظام اسلامی بیان کرده‌اند. باتوجه به این مسئله، آینده‌پژوهی این امکان را به پژوهشگران و رسانه‌ها می‌دهد که براساس گذشته و دوران حاضر جمهوری اسلامی ایران و نظام بین‌الملل، آینده را کاملاً واقع‌بینانه و براساس سنت‌ها و وعده‌های الهی ترسیم و تصویر کنند و از ایجاد حس ناامیدی در میان مسئولان و مردم جلوگیری به عمل آورند.

گرایشی

حوزه دوم تأثیرگذاری نفوذ شناختی، گرایش‌ها و به‌نوعی روحیات مردم و مسئولان جامعه است؛ بدین نحو که دشمن با استفاده از ابزارهای علمی، رسانه‌ای و... خود سعی می‌کند در وهله اول گرایش‌های صحیح را نادرست جلوه دهد و در مرحله بعد روحیه و گرایش مسئولان و مردم را به سمت آنچه خود می‌پسندند سوق دهد. در این بُعد، آینده‌پژوهی می‌تواند به‌مثابه بازی شطرنج، اقدامات دشمن را حدس زده و هرگونه تغییر و تحول روحی و اخلاقی را در میان مردم و مسئولان رهگیری و سناریوهای مختلف را درخصوص هرگونه تغییر و ثمرات آن پیش‌بینی کند. به‌عنوان مثال، گرایش به نگهداری حیوانات خانگی و بی‌تمایلی به فرزندآوری، یکی از مهم‌ترین تحولات روحی است که از چند سال پیش، توسط دشمن از طریق نفوذ شناختی آغاز شده است و در این مورد آینده‌پژوهی می‌تواند ثمرات این تحول در چند سال آینده را پیش‌بینی و راهکارهای رویارویی با آن را ارائه کند.

اندیشه‌ای

سومین و آخرین حوزه نفوذ شناختی، نفوذ در افکار و اندیشه مسئولان و مردم است که درنهایت منجر به تحولات بنیادین در عرصه فکر و فرهنگ و هنر و به‌طورکلی تمدن جامعه می‌شود. تغییر در شیوه تفکر و جهت‌گیری فکری می‌تواند آخرین تیر دشمن باشد که بنیان یک جامعه را از بین ببرد و عقبه فرهنگی آن را برای نسل جدید ویران کند. آینده‌پژوهی در ساحت اندیشه می‌تواند مروجان اندیشه غلط در میان مسئولان و جامعه را -که می‌تواند کتاب، رسانه، فرد یا یک جریان باشد- رهگیری و سناریوهای اشاعه اندیشه غلط را پیش‌بینی کند و نسبت به آن هشدار دهد. به‌عنوان مثال، شیوع تفکر لزوم سازش و تعامل با تمام دنیا ازجمله آمریکا و رژیم صهیونیستی، در مخالفت با تفکر استکبارستیزی و حمایت از مستضعفان عالم است و تکرار آن

توسط برخی مسئولان و نیز چهره‌های علمی و رسانه‌ای، بیانگر یک نفوذ شناختی گسترده در این موضوع در کشور است.

تقویت داخلی

آینده‌پژوهی می‌تواند پیش‌بینی کند که احتمال دارد دشمن در چه موضوعی و در چه ساحاتی نفوذ شناختی را در دستورکار خود قرار دهد؛ بنابراین پیش از آنکه اقدامی از سوی دشمن صورت گیرد، با تقویت مواضع داخلی، راه‌های نفوذ بسته خواهد شد. به‌عنوان مثال، با توجه به اینکه آمریکا و اذتاب آن در جهان و به‌ویژه منطقه، ضربه‌های سنگینی را در حین حیات و پس از شهادت حاج قاسم سلیمانی متحمل شدند، بنابراین درصدد خواهند بود به تدریج چهره این شهید بزرگوار را در ایران و منطقه با ابزارهای رسانه‌ای و نیز اشخاص مؤثر و متنفذ تغییر دهند و اقدام به تحریفی بزرگ کنند. آینده‌پژوهی باید تمام راه‌های موجود برای این اقدام خصمانه را حدس بزند و برای رویارویی با آن و تقویت جبهه داخلی راهکار ارائه کند.

جمع‌بندی و پیشنهاد

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، ایالات متحده و رژیم صهیونیستی به همراه متحدان منطقه‌ای خود درصدد ضربه‌زدن به نظام اسلامی برآمده و راه‌های گوناگونی را امتحان کرده‌اند. یکی از این مسیرها، نفوذ بود که به‌ویژه آنگاه که راه‌های دیگر خنثی می‌شد، دشمن بر آن بیشتر تمرکز می‌کرد. نفوذ شناختی که در گفتمان قدرت نرم قرار گرفته و بسیار ناملموس است، از مؤثرترین راه‌های نفوذ است و بدون آنکه اتهامی متوجه کسی باشد، تأثیرگذاری شگرفی بر جامعه اسلامی دارد. به‌عنوان مثال، احساس ناامیدی نسبت به آینده یا تغییر روحیه جهادی و یا تمرکز بر سازش برای حل مشکلات به‌جای توکل و اقدام جهادی، از جمله مصادیق نفوذ شناختی است که از طریق رسانه‌ها، اشخاص یا جریان‌های مؤثر، کتاب و فضای مجازی، در میان مسئولان و جامعه اشاعه پیدا کرده است. توجه به آینده‌پژوهی و خاصیت‌های آن یکی از مهم‌ترین راهکارهای رویارویی با نفوذ به‌ویژه نفوذ شناختی است؛ زیرا با استفاده از این علم می‌توان پیش‌بینی کرد دشمن قصد دارد اول با چه شیوه‌ای ضربه بزند و دوم از چه ابزاری استفاده خواهد کرد. همچنین درصورت اقدام دشمن، آینده‌پژوهی می‌تواند نفوذ شناختی را رهگیری و سرمنشأ آن را شناسایی کند و از طرف دیگر، سناریوهای محتمل درصورت تأثیرگذاری نفوذ شناختی را پیش‌بینی و هشدارهای لازم را در کنار راهکارهای جلوگیری از آن ارائه کند.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- افتخاری، اصغر (۱۳۹۱). الگوی جنگ روانی غرب علیه جمهوری اسلامی ایران: رویکرد فرهنگی. تهران: دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام).
- انوری، حسن و همکاران (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن. ج ۸، تهران: سخن.
- آقابخش، علی‌اکبر و افشاری‌راد، مینو (۱۳۸۶). فرهنگ علوم سیاسی. تهران: چاپار.
- باقری‌چوکامی، سیامک (۱۳۹۶). نفوذشناسی در عصر نرم‌افزارگرایی با تأکید بر جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه آفاق امنیت، ۱۰ (۳۵)، ۳۶-۵.
- پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای. قابل دسترسی در khamenei.ir
- علیدوستی، قاسم (۱۳۹۰). رهیافت سطح‌شناختی در مطالعه اهداف جنگ نرم. راهبرد فرهنگ، شماره شانزدهم.
- حمیم، سلیمان (۱۳۷۱). فرهنگ بزرگ فارسی-انگلیسی. جلد ۲، تهران: فرهنگ معاصر.
- دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال (۱۳۹۵). مفهوم‌شناسی نفوذ. تهران: دانشگاه امام حسین (علیه‌السلام).
- معین، محمد (۱۳۶۰). فرهنگ فارسی. جلد ۴، تهران: امیرکبیر.
- نصیری، علی‌اصغر و همکاران (۱۳۹۷). نفوذ پسابرجامی در نیروهای مسلح و راهکارهای مقابله با آن، فصلنامه پژوهش‌های حفاظتی-امنیتی دانشگاه جامع امام حسین (علیه‌السلام)، ۷ (۲۵)، ۴۱-۶۲.

ب) منابع انگلیسی

- Baldwin, D. (2003). "Power and International Relations", in: W. Carlsnaes and et al. (eds). Handbook of International Relations, London, Sage, p.177-191.

راهنمای تدوین و ارسال مقاله

الف. تدوین مقاله:

تعداد صفحات مقالات: حداقل ۱۶ و حداکثر ۲۲ صفحه A4

– صفحه اول شامل:

- عنوان کامل مقاله، نام و نام خانوادگی نویسنده/ نویسندگان، چکیده و واژگان کلیدی است (ضمناً می‌بایست مرتبه علمی، آدرس پست الکترونیکی (email)، شماره تماس و نمابر به صورت پی-نوشت ذکر شود).
- چکیده: شامل مدخل ورود به موضوع در یک یا دو خط از ادبیات موضوع، بیان هدف، روش‌شناسی و نتیجه پژوهش، حداکثر در ۲۵۰ کلمه است.
- واژگان کلیدی (کلید واژه‌ها)، شامل حداکثر ۵ واژه کلیدی که نقش محوری در متن اصلی مقاله دارند.

– صفحه دوم، ترجمه انگلیسی صفحه اول است.

– صفحه سوم به بعد (متن مقاله) شامل:

- **مقدمه:** مشتمل بر مدخل ورود به بحث، بیان مسئله، اهمیت و ضرورت پژوهش، هدف، سؤال/سئوالات، فرضیه/ فرضیه‌ها است. (هدف و سؤال یا فرضیه با خط Bold و داخل گیومه نوشته شوند) ضمناً مطالب مندرج در این بخش بدون تیتراژ، ذکر می‌شود.
- **مبانی نظری:** مشتمل بر پیشینه و سابقه پژوهش، مفهوم‌شناسی متغیرها و ادبیات مرتبط، چارچوب نظری پژوهش، ارائه مدل مفهومی (در صورتی که مدل سازی فرضیه لازم باشد). مطالب مندرج در این بخش با توجه به موضوع و با تشخیص نویسنده تیتربندی می‌شود.
- **روش‌شناسی:** مشتمل بر نوع تحقیق، روش تحقیق، جامعه آماری، حجم نمونه و روش نمونه‌گیری، روش گردآوری داده‌ها و ابزار آن، تعیین روایی و پایایی، ابزار گردآوری داده‌ها، تجزیه و تحلیل داده‌ها و پاسخ به سؤال یا آزمون فرضیه و در صورت وجود فرضیه تعریف عملیاتی متغیرها صورت می‌پذیرد. مطالب مندرج در این بخش در چند پاراگراف و بدون تیتربندی ارائه می‌شود.
- **تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق:** تجزیه و تحلیل آماری داده‌های جمعیت شناختی و تجزیه و تحلیل سایر داده‌ها و ارائه یافته‌های تحقیق
- **نتیجه‌گیری**
- **پیشنهاد**
- **فهرست منابع:** فهرست منابع ارجاع شده در متن به روش (APA) ذکر شود.

ب. اصول ویرایشی مقاله:

- مقاله باید در محیط نرم‌افزار Microsoft Office Word 2007 و یا نسخه‌های بالاتر تایپ شود.

- تنظیم اندازه‌ها (margins) از حاشیه صفحه به شرح جدول زیر انجام گیرد:

Bottom: 2.5 cm (پایین صفحه) TOP: 3cm (بالای صفحه)

Right: 2.5 cm (راست صفحه) Left: 2.5cm (چپ صفحه)

- برای آگاهی از نوع، سبک و اندازه قلم و جزئیات روش منبع نویسی (APA) در نگارش مقاله؛ به پایگاه اطلاع‌رسانی دانشگاه عالی دفاع ملی به نشانی www.sndu.ac.ir مراجعه شود.

سایر نکات مهم:

- معادل واژه‌ها و اصطلاحات به زبان فارسی یا زبان‌های دیگر، می‌بایست در پاورقی ذکر شود.
- کاربرگه مالکیت معنوی اثر می‌بایست به امضای نویسنده مسئول رسیده و به‌همراه مقاله ارسال شود.
- مقالات ارسالی نباید در نشریات فارسی زبان داخل و خارج کشور منتشر شده یا به صورت هم‌زمان برای سایر نشریات ارسال شده باشد.
- می‌بایست تصویر مدرک معتبری که بیانگر هویت واقعی ارسال‌کننده مقاله باشد؛ ضمیمه مقاله گردد؛ لذا درجه علمی یا مدرک تحصیلی، پس از احراز در فصلنامه درج خواهد شد.
- مقالات مستخرجه از رساله دکتری و یا کارشناسی ارشد، تنها با ارائه تأییدیه استاد راهنما پذیرفته خواهد شد.
- فصلنامه در ویرایش مقاله‌ها، بدون تغییر در محتوای آن آزاد است.
- از پذیرش مقالاتی که اصول ویرایشی راهنما در آن رعایت نشده باشد و یا عناوینی غیرمرتبط با حوزه امنیت داشته باشد، معذوریم.
- دو نسخه از مقاله همراه با فایل Word و PDF (بر روی لوح فشرده) به دفتر فصلنامه تحویل داده شود.
- مقالات دریافت شده عودت داده نمی‌شود.
- مقالاتی که در منابع آن به شماره‌های گذشته فصلنامه ارجاع داده شده است؛ در اولویت بررسی قرار خواهند گرفت.

Cognitive Influence: A Futures Studies-Oriented Control

Mahdi Moghaddasi¹

Abstract

Influence is one of the most effective means of inflicting indirect harm by adversaries, capable of causing irreparable damage to the opposing side with minimal cost if successful. The physical and tangible aspect of influence refers to the infiltration of an agent into the rival's camp or the penetration of intelligence, political, or cultural forces into the adversary's domain. In contrast, soft influence focuses on non-physical, mental, and intangible dimensions. This concept targets the attitudes, beliefs, emotions, expectations, and preferences of the target society. Soft influence can therefore be defined as subtly shaping and affecting the behavior, thoughts, ideals, preferences, desires, and identity of others to achieve desirable outcomes without direct confrontation. Cognitive influence, a subset of influence and one of its most subtle and effective forms, involves inducing an individual to act according to the influencer's desires without the person realizing they have been persuaded. Futures studies serve as a powerful tool to counter cognitive influence by tracking, issuing warnings, and forecasting scenarios to neutralize cognitive influence and its consequences within decision-makers and society. It addresses this challenge across three domains—perceptual, attitudinal, and intellectual—by fortifying internal resilience. This research adopts a descriptive-analytical method, examining the characteristics of cognitive influence and the role of futures studies in mitigating its impact.

Key Words: Cognitive influence, Futures studies, Feeling, Tendency, Thought.

---

1. PhD Student in Political Sciences, Faculty of Islamic Studies and Political Sciences, Imam Sadiq (AS) University, Tehran, Iran mahdi.mmmj74@gmail.com

Drivers of Psychological Operations in Military Organizations: A Case Study of the Islamic Republic of Iran Army

Ebrahim Ejabi¹, Mohsen Karimi²

Abstract

The overall aim of this research is to identify the drivers of psychological operations within the Islamic Republic of Iran Army (AJA). To achieve this objective and answer the research question, document analysis and questionnaires were employed as tools. The study is applied in nature, and the research method was trend analysis (trend studies). Given the simultaneous use of qualitative and quantitative methods, a mixed-methods approach was adopted. Data collection was conducted both through fieldwork (questionnaires) and library research (document analysis and literature review). Data analysis was carried out qualitatively through categorization, processing, and judgment, and quantitatively through the design, distribution, and collection of a questionnaire containing closed-ended questions. The data were analyzed using descriptive statistics (e.g., mean, variance, coefficient of variation) and inferential statistics. The closed-ended questions were measured using the Likert scale and interval scale. Finally, a final analysis was conducted to demonstrate the overlap of data obtained from various sources. Following the qualitative analysis, ten indicators were identified. In the quantitative analysis, the research hypotheses were tested using descriptive and inferential statistical formulas, and the following results were obtained: Regarding the drivers, ten indicators identified through qualitative analysis were assessed. Based on inferential analysis using the chi-square test, and considering the critical value and the test statistic, a relationship between the proposed indicators in the driver component and psychological operations in the AJA was established.

Key Words: Driver, Psychological operations, the Islamic Republic of Iran Army (AJA), Future studies, Military organizations.

---

1. Associate Professor in Futures Studies Department, Command and Staff University of the Islamic Republic of Iran Army, Tehran, Iran e.ejabi@casu.ac.ir

2. Corresponding Author. MSc Graduate in Defense Management, Command and Staff University of the Islamic Republic of Iran Army, Tehran, Iran karimimohsen614@gmail.com

Qualitative and Content Evaluation of Future-Oriented Articles on "Driver Analysis": A Systematic Review Approach

Mohammad Nasser Adib Mehr¹, Masoumeh Hashemi², Nassibeh Hashemi³

Abstract

This study provides a systematic review of articles related to "Driver Analysis" to offer an overview of this method. As "Driver Analysis" is a key research method in futures studies, researchers unfamiliar with this field often encounter shortcomings in its application, leading to less effective research outcomes. The primary question explored is the extent to which articles on "Driver Analysis" have adhered to a proper methodological framework and what recommendations they offer. Using the "Driver Analysis" method, 30 articles were collected, of which 17 Persian and English articles were selected for review. Among the Persian articles, only two included prescriptions and scenarios, while the rest lacked these elements. In contrast, all the English articles provided prescriptions, though none included scenarios. Additionally, many of the reviewed articles highlighted components such as "trend creation" and "driver activation."

Key Words: Driver analysis, Systematic review, Scenario development, Processing, Future research field.

-
1. Corresponding Author. PhD Student in Futures Studies, Faculty of Strategic Management, Supreme National Defense University, Tehran, Iran mnadib@yahoo.com
  2. MSc Graduate in Political Science, Faculty of Law and Political Science, Islamic Azad University of Takestan, Takestan, Iran m.hashemi1907@gmail.com
  3. MSc Graduate in Tourism Management, Faculty of Tourism, Semnan University, Semnan, Iran nasibeh_hashemi@yahoo.com

Civilizational Future Depiction Based on an Interpretive Atomistic Approach

Mohammad Eskandari¹

Abstract

The depiction of a future civilization in an atomistic approach is conducted in two ways: "studying the conditions and behaviors of past nations and communities" and "examining divine promises and narratives indicating the future state of societies and the end times." The validity of these two methods is based on certain rational, textual, and theological principles. Firstly, many verses and narrations identify the ultimate purpose of reflecting on the fate of past nations as a source of life lessons. Secondly, considering the unchanging divine traditions, the causes of these events can serve as models and be generalized to all times and places. That is, God has established laws and traditions since the time of past nations, which are not exclusive but rather universal principles applicable to all communities, from the past to the future. These laws predict the factors of growth and prosperity or decline and downfall of nations and communities. This depiction essentially consists of general propositions or laws about future events and their characteristics, derived from the conditions of past nations, forward-looking verses, and divine promises. It fundamentally differs from mere prediction or determinism. Ultimately, the inferred propositions collectively form different layers of this image, presenting an overall view of the envisioned future.

Key Words: Civilizational image, Atomistic approach, Lessons, Divine plan, Divine promises.

---

1. PhD Student in Public Policy, Faculty of Islamic Studies and Political Science, Imam Sadeq (AS) University, Tehran, Iran mo.es.vali@gmail.com

A Systematic Review of Studies Based on the Visioning Method in Foresight

Mohammadreza Faraji¹

Abstract

Future images play a crucial role in our lives. When we pursue a plan or goal, we inherently focus on the future. In such situations, we attempt to connect our experiences and knowledge of the past and present with our decisions about the future. Often, we try to predict the nature of the future environment and understand how our decisions might be influenced by it. This paper systematically reviews the literature on studies that have employed the "visioning" method in foresight. Its primary goal is to analyze and identify key dimensions related to vision development in organizations. The study focuses on five key dimensions: 1) analysis of the organization's current state, 2) evaluation of the external environment, 3) identification of the desired future vision, 4) linking the future to the present, and 5) evaluation of the vision. Additionally, it reviews guidelines for vision development proposed in various studies. The findings indicate that in domestic studies, the concept of "vision" has not been adequately connected to the concept of foresight, and therefore, only international studies were analyzed in this research. The paper examines various visioning methods and challenges associated with uncertainty in external environments, emphasizing that combining analytical reasoning with intuitive thinking in vision development can enhance the quality of organizational decision-making.

Key Words: Vision, Future, Organization, Uncertainty, Organization environment.

---

1. PhD Student in Futures Studies, Faculty of Strategic Management, Supreme National Defense University, Tehran, Iran. m.reza.faraji@gmail.com

Revisiting the Second Step Statement of the Islamic Revolution within the Framework of the Strategic Foresight Model of the Association of Professional Futurists

Abuzar Seifi Kalestan¹, Ali Haerikia²

Abstract

The Second Step Statement of the Islamic Revolution, as a strategic document of the Islamic Republic of Iran, encompasses numerous explicit and implicit themes that reflect the intellectual framework of His Eminence Ayatollah Khamenei, the Supreme Leader of the Islamic Revolution, particularly in terms of foresight and future-oriented thinking. This research aims to provide an adaptive-analogical analysis of the statement within the framework of well-established foresight models to achieve a deeper understanding, operational application of its strategic themes, and enhanced communication between professional futurists and the future-oriented layers of the Supreme Leader's vision embedded in the document. To identify the statement's strategic and foresight implications, the six-step strategic foresight model of the Association of Professional Futurists was employed. The content of the statement was analyzed using a content analysis method aligned with the six fundamental steps of the model: framing, scanning, forecasting, visioning, planning, and acting. Through adaptive content analysis, the study sought to extract and reinterpret the foresight-related themes and implications in the Second Step Statement based on the Hines-Bishop six-step strategic foresight model. By coding 267 categories identified in the statement's text, the analysis revealed 43 codes related to framing, 126 to scanning, 34 to forecasting, 27 to visioning, 12 to planning, and 25 to acting, each corresponding to the relevant categories and steps of the model.

Key Words: The second step statement of the Islamic Revolution, Strategic foresight, Futuristic implication, Futuristic thinking.

---

1. Researcher in Cognitive Sciences and Emerging Fields Department, Research Institute of Logistics, Technology and Emerging Fields, Supreme National Defense University, Tehran, Iran abouzar.seifi.k@sndu.ac.ir

2. Corresponding Author. PhD Student in Futures Studies, Faculty of Strategic Management, Supreme National Defense University, Tehran, Iran ali.hakia.fu@gmail.com

Table of Contents

Title	Page
Revisiting the Second Step Statement of the Islamic Revolution within the Framework of the Strategic Foresight Model of the Association of Professional Futurists <i>Abuzar Seifi Kalestan, Ali Haerikia</i>	7
A Systematic Review of Studies Based on the Visioning Method in Foresight <i>Mohammadreza Faraji</i>	27
Civilizational Future Depiction Based on an Interpretive Atomistic Approach <i>Mohammad Eskandari</i>	49
Qualitative and Content Evaluation of Future-Oriented Articles on "Driver Analysis": A Systematic Review Approach <i>Mohammad Nasser Adib Mehr, Masoumeh Hashemi, Nassibeh Hashemi</i>	65
Drivers of Psychological Operations in Military Organizations: A Case Study of the Islamic Republic of Iran Army <i>Ebrahim Ejabi, Mohsen Karimi</i>	87
Cognitive Influence: A Futures Studies-Oriented Control <i>Mahdi Moghaddasi</i>	107

In the Name of God, the Compassionate, the Merciful
Journal of Strategic Futures Studies

2nd Year, Ten.7, Autumn 2023

Concessionaire: Center for Futures Studies

Patron-in-chief: Mahdi Ahmadian

Editor-in-chief: Esmael Ahmadi Moghaddam

Editorial Board Members:

Nasser Poursadegh	Professor and faculty member of SNDU
Qadir Nizamipour	Professor and faculty member of SNDU
Ali Akbar Anabestani	Professor of Shahid Beheshti University
Gholamreza Behrouzi Lak	Professor of, Baqir Al Uloom University
Sayyed Javad Amini	Associate professor of SNDU
Ibrahim Ijabi	Associate Professor of Aja University of Command and Staff
Mohsen Eslami	Associate Professor of Tarbiat Modarres University
Qadir Nasri	Associate Professor of Kharazmi University
Mohammad Bagher Babaei Talatapeh	Associate Professor of Imam Hussein (AS) University

EXECUTIVE MANAGER: Mohammadreza Bazrafshan

LITERARY EDITOR: Yasser Saremi

SUPERVISING EDITOR: Dr. Sayyed Morteza Ahmadi

CONTEXT DESIGNER: Yasser Saremi

COVER DESIGNER: Vahid Haghighat

LITHOGRAPHY, PRINT & BINDING: SNDU

The views expressed in articles are those of the contributors and should not be construed as representing those of University.

*The journal wields the right to accept, reject and edit articles.
Citation is permitted with reference.*

Price: 500000 Rials

*The present journal is published under License No. 91348 dated February 02, 2022 issued by
Ministry of Culture and Islamic Guidance.*

*Address: Supreme National Defense University (SNDU),
pass Hengam Expressway, Northern side of Shahid Babaei highway, Tehran.*

Tel: 27353357

Website Address: <https://jsfs.sndu.ac.ir/>